धारण करणारे, अग्नीसारखे तांबडे नेत्र धारण करणारे, प्रचंड अशुभ ध्यान उत्पन्न करविणारे व क्रोध उत्पन्न करणारे आहेत. त्याचे भयंकर विलाप, रुदन, मारण, ताडण यांचाच ध्वनी सदैव तेथे ऐकावयास मिळावयाचा. नारकी जीव म्हणतो, अहो, मी मनुष्य पर्यायात असताना आत्महित करू न घेतले नाही, येथे दैव व पुरुषार्थ दोन्ही नाहीत. आता काय करणार(पूर्वी मी जी जी निंद्य कार्ये केली त्यांची आठवण होताच माझे काळीज चरारते. मनुष्य जन्मात जे दु:ख एक क्षणमात्र सहन केले जात नाही त्याच्या सहस्रपटीने दु:ख येथे हजारो वर्षे भोगावे लागते, ते आता कसे पुरे होईल ज्याकरिता म्हणून मी एवढे पाप उपार्जन केले ते सर्व कुटुंब-मित्रादिक कोटे आहेत(त्यांची आता कोठे गाठ पडेल(मजजवळ धन असल्यावेळी विषयोपभोग घेऊन मौज मारावयाला मात्र सर्व जमले होते ना(आता दु:खाच्या प्रसंगी त्यांना कोठे शोधावे(सर्व दु:खापासून रक्षण करण्यास फक्त दयामयी धर्म हा समर्थ आहे, तो मी पाप्याने संपादन करून घेतला नाही. त्यावेळी परिग्रहरूपी पिशाच्चाने ग्रासल्याने मला शुद्धी राहिली नाही. यम हाच कोणी एक सिंह, त्याच्या एका चपराकीसरशी क्षणार्धात मरून मला नरकात जावे लागेल हा विचार देखील मनात आला नाही याप्रमाणे मनाला त्रास देणाऱ्या अनेकविध दु:खवेदना त्याला प्राप्त होतात.

याशिवाय दुसरेही अनेक विचार मनात येतात ते असे - ((पूर्वजन्मी मी अनेक प्राण्यांचे मांस भक्षण केले म्हणून येथे माझ्या अंगाचे मांसाचे तुकडे तोडून मला खाऊ घालतात. पूर्वी मद्यपान केले अथवा अभक्ष्यभक्षण केले म्हणून येथे तांब्याचा अथवा लोखंडाचा रस सांडसीने मुख फोडून माझा घशात ओततात. ते पूर्वी परस्त्रीलंपट होते त्यांना वज्राग्नीचे पुतळे बलोत्काराने धरून पुष्कळ वेळपर्यंत आलिंगन देतात. डोळ्याची पापणी पावेल इतक्या वेळेपर्यंत देखील नरकात सुख नाही. जर कदाचित कोणी एखादा विसरून क्षणमात्र दु:खाशिवाय राहिला तर तेथील दुष्ट असुर देव दुसऱ्या जीवांना सुचवून त्याला दु:ख देववितात अथवा परस्पर नारकी एकमेकांना सांगून दु:ख देतात. असंख्यात जातीचे व असंख्यात कालपर्यंत नरकात नारकी जीव दु:ख भोगतात. संसारातून उद्धार करणारा जर कोणी असेल तर तो धर्मच आहे. त्याचे जर आराधन केले नाही तर नरकात जाण्यापासून दुसरा कोणीही बचाव करू शकणार नाही. धन अथवा कुटुंबातील इतर माणसे जीवाच्या मागोमाग थोडी जातात(आपल्या क्रियेप्रमाणे केलेले पुण्यपापरूपी कर्म हेच फक्त बरोबर जाणारे आहे. संसारातील सर्व जीव कामेंद्रियांच्या व रसनेंद्रियांच्या विषयाला लुब्ध होऊन नरकातील दु:खाला पात्र होतात. याप्रमाणे अनेक वेळा नरकात जाऊन घोर दु:ख या जीवाने भोगले आहे.

स्थावरयोनीत जन्मल्यावर तरी काही दु:ख कमी होईल काय(याचा विचार करू लागलो असता त्या योनीत भ्रमण करित असता प्राप्त होणाऱ्या दु:खाचा पार नाही. एकेंद्रिय होऊन हा जीव जन्मला असता तेथे

जमीन खोदणे, जाळणे, तुडविणे, बडविणे, फोडणे वगैरे क्रिया होत असता अत्यंत दु:ख होते. जलकाय जीव होऊन जन्मला तरी तेथे पाणी आटून गेले, तापविले, घुसळले, प्याले, विषात अथवा क्षारात घातले, तापविलेली लोखंड वगैरे धातू त्यात बुडविली, उंच पर्वतावरन खाली पाषाणावर आपटले गेले, वस्त्रात भरून ते वस्त्र पाषाणावर साफ होण्याकरिता आपटले, काठ्यांनी झोडपले वगैरे अनेक क्रिया करीत असता जलकाय जीवांच्या दु:खाचा कोणीही विचार करती नाही. पाणी अग्नीवर शिंपडतात व उन्हाळ्यात तापलेल्या जमिनीवर टाकतात त्यावेळी त्यातील जीव मरतात. अशी कोणाच्या मनात कल्पना तरी येत का(अग्नी राखेत ठेवणे, विझविणे, कुटणे, त्याचे तुकडे करणे वगैरे क्रियांनी अग्निकाय जीवांना पुष्कळ दु:ख होते. पवनकाय जीवांनाही पर्वतांच्या कठीण भिंतीवर आपटण्याने, वृक्षाच्या डहाळ्यांच्या प्रतिबंधाने, कातड्याच्या भात्यातून अग्नीवर सोडण्याने, पंख्यांनी अथवा वस्त्रांनी प्रहार होण्याने पुष्कळ दु:ख होते. वनस्पतिकायात एका साधारण जीवाबरोबर असणाऱ्या अनंत जीवांचा घात होतो, त्यावेळी त्यांचे दु:ख केवली जाणतात. परंतु प्रत्येक वनस्पतीला होणारे दु:ख मात्र आपल्याला दिसून येते. आपण वनस्पतीला कापतो, तोडतो, छिलतो, शिजवितो, चावतो, तळतो, तेला तुपात फोडणी देतो, वाटतो, घुसळतो, घासतो, पाण्यात घालून पिळून काढतो व कुटतो. याप्रमाणे क्रिया करीत असताना त्यांना भयंकर दु:ख होते. एकेंद्रिय पर्यायात बोलण्याला जीभ नाही, पाहायला डोळे नाहीत, ऐकण्याला कान नाहीत, हातपाय वगैरे अंगोपांगे नाहीत, कोणी रक्षक नाहीत. अशा स्थितीत असंख्यात वा अनंतकालपावेतो त्यातून सुटकाच हत नाही. मिथ्यात्व, अन्याय, अभक्ष्य वगैरे अनेक वाईट कृत्ये आपल्या हातून घडतात. त्यांच्या प्रभावाने जीवाचे ज्ञानादिक गुण नष्ट होतात. एकेंद्रिय योनीत अल्प पर्यायज्ञान शिल्लक असते. त्याशिवाय सर्व प्रभाव, शक्ती, सुख वगैरे नष्ट होते व आत्मा जड अचेतन पदार्थासारखा बनून राहतो. त्यांना थोडे ज्ञान आहे हे एका स्पर्शनेंद्रियाच्याद्वारे ज्ञानी पुरुषाला समजते. सारांश - सर्व प्रकारच्या शक्तीने रहित, केवळ दु:खाने भरलेल्या अशा एकेंद्रिय पर्यायात जन्ममरणाचे दु:ख या जीवाला भोगावे लागते.

याही स्थितीतून कदाचित प्रसंगानुसार सुटून कोणाला त्रसपर्याय प्राप्त झाला तरी तेथे म्हणजे द्वींद्रियापासून चतुरिंद्रियापर्यंत भयंकर दु:ख ठेवलेले आहेत. क्षुधेच्या आधीन झाल्याने सुळसुळणाऱ्या जिभेला तिचे निरंतर भक्ष्य शोधून देण्याच्या नादात ते गुंतलेले असतात. आळ्या, किडे वगैरे प्राणी निरंतर आहाराकरिता फिरत असतात. हीच गत माशी, मच्छर, डास यांची आहे हे क्षुधेच्या वेदनेने तेलात, पाण्यात, अग्नीत पडून मरण पावतात. हवेच्या जोराने अथवा वस्त्राच्या फटकणयाने पण यांचा घात होतो. घोडे, बैल वगैरे प्राण्यांच्या शेपटीच्या आघातानेही कित्येक मरण पावतात. माणसांच्या हाता-पायाखाली`चिरडून, दबून कित्येक गतप्राण होतात, कित्येक कफमलामध्ये पडून मरतात. याप्रमाणे विकलत्रय जीवांचा सदैव घात होत असतो. त्यावर कोणीही दया करीत नाही, त्रसजीवांना मुंग्या, कावळे वगैरे पक्षी टोचून खाऊन जातात. सर्प वगैरे प्राण्यांचे पण हे भक्ष्य होतात. मोठी चोच धारण करणारे गिधाड वगैरे पक्षी पण आपल्या चोचीने यांना मारून खातात. याचप्रमाणे यांचा सर्व पदार्थात उद्‌भव होत असल्याने कोणी यांना चिरतात, तर कोणी अग्नीत

जाळतात. आळ्या, जाळ्या वगैरे जे जीव धान्यात उत्पन्न होतात, त्यांना तर कित्येक लोक धान्याबरोबरच जात्यात दळन टाकतात. कित्येक उखळात घालून कुटतात. कित्येक भट्टीत घालून भाजतात. दुसरे, बोरात, भेंड्यात, काल्र्यात, दोडक्यात वगैरे अनेक प्रकाच्य भाजीत कित्येक जीव विदारले जातात. मिठाईत, मेव्यात, औषधात, फळे-फुले वगैरे पदार्थात, फुलाच्या नळीच्या पोकळीत वगैरे, तसेच मर्यादा उलटलेल्या अन्नात, दह्यात, दुधात व याच प्रकारच्या दुसऱ्या अनेक रसात पुष्कळशा विकलत्रय अथवा पंचेंद्रिय जीवांची उत्पत्ती होते. ती समजून अथवा न समजता अनेक लोक भक्षण करतात, त्यावेळी त्या जीवांचा संहार होते. ती समजून अथवा न समजता अनेक लोक भक्षण करतात, त्यावेळी त्या जीवांचा संहार होतो. काही जीव जंतू झाडल्यालोटण्यात व विस्तवातही आपल्या हातून मरण पावतात. विशेष करून पावसाळ्यात विकलत्रय जीवांची उत्पत्ती अधिक होते. वर्षाऋतूत सर्व भूमी पाण्याने ओली होते. त्यावेळी चिखलात माणसाच्या व गुरढोराच्या पायाखाली, हत्ती, घोडे, गाड्यांच्या, रथ वगैरेच्या पायाखाली व चाकाखाली असंख्यात जीव चिरडून मरण पावतात. त्यावेळी विकलत्रय जीवांपैकी कोणाचे पाय एकीकडे तर कोणाचे डोके दुसरीकडे व कोणाचे पोट एकीकडे, याप्रमाणे या विकलत्रय योनीत उत्पन्न होणाऱ्या तिर्यंचांना अनेक प्रकारचे दुःख भोगून मरण प्राप्त होते. हे जीव क्षुधातृषेच्या वेदनेने, थंडी उन्हाच्या तीव्रतेने, मोटा वारा सुटल्याने मरण पावतात. याचप्रमाणे दगड, धोंडे, मातीचा ढीग, लाकूड, मल, मूत्र, तापलेले पाणी वगैरे पदार्थ शरीरावर पडल्यामुळेही गतप्राण होतात, तेल, तूप, दिवा, अग्नी, वगैरे पदार्थात पडून दुःख सहन करी असंख्यात कालपर्यंत या योनीत भ्रमण करतात.

यापुढे विकलत्रयातून सुटून कदाचित पंचेंद्रिय तिर्यंच होऊन जन्मले तरी जलचर जीवात जे अधिक बलवान् असतील ते निर्बलाचे भक्षण करतात. धीवराच्या गळाला अडकून किंवा त्याच्या जाळ्यात सापडून कित्येक मृत्यूच्या भक्ष्यस्थानी पडतात. कित्येक लोक तर जिवंत मासे तळून खातात. अरण्यात असलेल्या पंचेंद्रिय जीवांना मरणाच्या भीतीमुळे तहान, भुकेची वेदना सहन करीत गुहेत पडून रहावे लागते. अरण्यातील जीवांना ऊन, पाऊस, थंडी यापासून होणारी वेदना सहन करावी लागते. सकाळी उठल्याबरोबर त्यांच्या पुढे अन्नाचे भरलेले ताट कोण आणून ठेवणार आहे(जबरदस्त भुकेची वेदना होत असता कदाचित कोठे भक्ष्य मिळाले तर पाणी मिळत नाही. तहानेच्या वेदनेने त्यांचे प्राण कासावीस होतात. शिकारी लोक, पारधी लोक शिकार करण्यासाठी त्यांचा शध करीत असतातच. त्यांच्या तडाख्यात सांपडताच बाण मारून त्यांचा प्राण घेतात. कदाचित पारध्यांनी त्या पशूंना पाहिले नाही तरी दुसरे बलवान पशू त्या निबल पशूंना मारून टाकतात. याशिवाय पारधी लोक शिकारीकरिता म्हणून त्या तिर्यंच प्राण्यांना त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणापासून बळजबरीने हुसकून बाहेर घालतात ते निराळेच. सिंह, वाघ वगैरेसारखे क्रूर व सर्वांत श्रेष्ठ असे प्राणी पर्वतावर, गुहेत, वृक्षावर वगैरे जागी लपून राहिलेल्या प्राण्यांना पकडून मारून टाकतात. खुद्द सिंह व वाघांना पण पुष्कळ भीती वाटते. त्यांना नियमित आहार मिळत नाही. एखादे वेळी भक्ष्य मिळाले तरी पुढे दोन-दोन,

तीन-तीन दिवस काहीच मिळत नाही. यामुले त्यांना भुकेची वेदना सहन करावी लागते. पारधी वगैरे लोक अनेक प्रकारचे फासे, जाळी वगैरे घालून पुष्कळशा रानटी प्राण्यंना धरू न मारू न खातात किंवा विक्रीकरित बाजारात आणतात. जीवंत पशूंचे पाय, हात, जीभ, शेपूट वगैरे कापून विकतात. तसेच अनेक प्रकारांनी त्यांची मर्मस्थाने काढून ती शिजवून खातात. तिर्यंचगतीत कोणीही या सर्व दु:खापासून रक्षण करणारा नाही अथवा एखादा उपायही त्याजपाशी नाही. या योनीत आईदेखील आपल्या मुलाला भुकेच्या वेदनेने भक्षण करते. मग दुसरे कोण भक्षण करण्यासारखे राहिले(

यापुढे आकाशात उडणारे पक्षी तरी निर्भय असतील त्यांना वर सांगितलेली भीती असण्याचे कारण नाही, कारण आकाशात विहार करतात म्हणून त्यांना तेथील स्थलचर क्रूर प्राण्यांची भीती कसली(असे कोणी म्हणतील, पण ही शंका बरोबर नाही. जरी त्यांना पृथ्वीवरील हिंस्त्र पशूपासून कांही भीती नसली तरी आकाशातील बलिष्ठ पक्षी निर्बल पक्षयांना मारू न खातात. शिकारी जातीचे पक्षी आपले भक्षय आकाशात विहार करणाऱ्या इतर पक्षयांना मारू नच मिळवितात. घुबड वगैरे रात्री विहार करणारे पक्षी रात्रीच्या वेळी आपल्या घरट्यात अथवा वृक्षावर बसलेल्या पक्षयांचा कंठ फोडतात अथवा मांजर, कुत्रे वगैरे देखील एखादे वेळी त्यांच्या तावडीत सापडलेल्या पक्षयांना मारू न टाकतात. रात्रौ पक्षी भयभीत होऊन झाडाच्या पोकळीत अथवा फांद्यावर बसतात. त्यांना झोप घेण्याकरिता अंथरूण पांघरुणाची कांही सोय नसते. वाऱ्याची, पावसाची, थंडीची व उन्हाची तीव्र वेदना सहन करावी लागते. कित्येक पक्षयांचे पंख उपटतात. कित्येक त्यांना चिरतात व तापलेल्या तेलात जिवंत टाकून तळून खातात. सारांश-कोठेही पहा, तिर्यंचांना भयंकर दु:ख सोसावे लागते. ते सर्व पूर्वकृत हिंसेचे फल आहे.

आता हत्ती, घोडे, उंट बैल, रेडा, गाढव वगैर चतुष्पाद प्राण्यांच्या दु:खाविषयी विचार केला तर असे दिसून येते की, हे प्राणी पराधीन असतात व यामुळे त्यांना होणारे दु:ख काय सांगावे(बैलाचे नाक चिरू न त्यात वेसण घालणे, सर्व दिवस रात्र एक जागी बांधलेले राहून, स्वतंत्रतेने कोठे फिरणे, खाणेपिणे वगैरे प्राप्त होत नाही. त्यामुळे त्यांना अतिशय दु:ख सोसावे लागते. याचप्रमाणे सर्व दिवसभर त्यांना उन्हात, पावसात, थंडीत बांधून घालतात. कातड्याच्या वादीच्या केलेल्या चाबकाने माततात, आसूडाला लोखंडाची अणी खोवन त्याने टोचतात, शक्तीपेक्षा अधिक ओझे लादतात, लाकडाने मर्मस्थानावर मारतात, जड जू वाहिल्याने बैलाच्या खांद्यावर रक्त निघून त्यातून पूरक्त गळू लागते तरी पुन: त्याच खांद्यावर गाडीचे जू लादतात, त्यावेळी त्या जखमेवर पुन: अधिक जखम वाढून मांस बाहेर दिसू लागते. त्या जागी किडे पडतात तरी दगडाने किंवा लाकडाने भरलेली गाडी ओढायला लावतात. ती जर ओढली न गेली तर मारू न मारू न हाडांचे चूण करू न टाकतात. ओढताना त्या जनावरांना शकीत न राहिल्याने त्यांचे पाय गळून जातात. तसेच पुष्कळ रोग उत्पन्न होतात, नाक तुटून जाते, बसल्या जागेवरू न उठवत नाही, पाठीवर नाळ पडून किडे पडतात, तरी त्यावर ओझे लादायचे कोणी सोडत नाही. त्यांच्या शक्तीहून अधिक लांब नेतात, त्यावेळी त्या पशूला भूक, तहान, ऊन,

पाऊस व रोग यापासून वेदना होत असेल याचा कोणीही विचार करीत नाही. अर्धरात्र उलटल्यावर ते त्यांच्या अंगावर ओझे घालावयाचे त दुसरे दिवशी तीन प्रहर जावे तेव्हा ते अंगावरून काढतात. पशुयोनीतील दु:खाइतके दुसरे कोठे पाहावयास सापडणार नाही. निरंतर त्यांना पिंजऱ्यात व बंधनात अडकून राहावे लागत असल्याने अतिशय दु:ख सोसावे लागते. काही पशू चांडालाच्या दारी बांधलेले पाहून व त्यांना खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त पाहून त्यांना जबरदस्त मानसिक दु:ख होत असते. दुसऱ्यांच्या कडब्याच्या गंजीत अथवा गवतात अथवा शेतात तोंड घातले तर मागाहून धनी पाठीत लाकडाचा सोडगा लगावतो. याप्रमाणे क्षुधेची तीव्र वेदना पशुयोनीत सोसावी लागते. याचप्रमामे तहानेची, रस्त्याने ओझे घेऊन चालण्याची वेदना व रोगाची वेदना सोसावी लागते. बैल, कुत्रा वगैरे पशूंच्या डोक्यात व कानात तीव्र दु:ख देणारे रोग उत्पन्न होतात. त्यांच्या मर्मस्थानापासून त्या रोगांचे किडे रक्त शोषण करताना जे दु:ख होते ते सांगता येत नाी. कित्येकांना तर गवत अथवा कडबा खावयाला व पाणी पिण्याला देखील मिळत नाही. त्यामुळे होणारी वेदना सोशीत ग्रीष्मकाल पूर्ण करावा लागतो. वर्षाऋतू प्राप्त झाला असता पुष्कळसे गवत खाण्याकरिता उत्पन्न होते पतंतु त्यात कोट्यावधी डास, मच्छर उत्पन्न होतात. तेथे चरावयाला जावे तेथे डास डसल्याने इकडून तिकडे, तिकडून इकडे एकसारखे फिरावे लागते. गवताकडे तोंड देखील घालवत नाही. जेथे बसावे तेथे जळू अंगाला पुन्हा चिकटून रक्त शोषण करायला तयार आहेतच. याप्रमाणे भयंकर दु:ख पंचेंद्रिय पशूंना सोसावे लागते. हत्ती, घोडे, उंड, बैल वगैरे प्राण्यांवर ओझे लादून नेत असता ते ओझ्याच्या भाराने, महातारपणामुळे, रोगामुळे थकून जातात. त्यांच्याने पुढे पाऊन ठेववत नाही. चालता चालता रस्त्यात बसतात. हातपाय तुटून जातो. वरून एकसारखा आसूडाचा मार चालू असतो, परंतु चालण्याची शक्ती उरलेली नसते. अशा स्थितीत त्यांचे मालक त्या निर्जन अरण्यात, पर्वतावर अथवा पाण्यात तसेच टाकून आपण निघून जातात. निर्जन वनात एकटे हे पशू राहिल्याने त्यांनी कोणास शरण जावे(कोणास पाणी मागावे(गवत कोणी आणून घालावे(उन्हात, थंडीत, पावसात तसेच पडून राहावे लागून क्षुधातृषेची वेदना सहन करावी लागते. हे प्राणी अशक्त झालेले पाहून गिधाड वगैर दुष्ट पक्षी लोखंडासारख्या आपल्या अणीदार खूर चोंचीने यांचे डोळे फोडतात, मर्मस्थानी चोच मारून मांसाचे लचके तोडून नेतात. नरकासारखी तीव्र वेदना सहन करीत व दु:खाने कित्येक काल तडफडून त्यांना प्राण सोडावा लागतो.

हे दु:ख पूर्वजन्मी अन्यायाने धन हरण करण्याने, लोकांना फसवून दान घेण्याने, विश्वासघात करण्याने, अभक्ष्य-भक्षणाने, रात्रौ भोजन करण्याने, देवद्रव्य (निर्माल्य) भक्षण करण्याने, तिर्यंच योनीत पत्पन्न होऊन भोगावे लागते. दुसऱ्यावर विनाकारण दोषारोष करून त्याला कलंक लावणे, आपली प्रशंसा करून दुसऱ्याची निंदा करणे, दुसऱ्याला कपट करून फसविणे, मिष्टान्न भक्षण करण्याच्या तीव्र इच्छेने कपट करणे यामुळे तिर्यंच योनीत उत्पन्न व्हावे लागत असून अनेक प्रकारचे असह्य दु:ख भोगावे लागते. असंख्यात, अनंत भव तिर्यंच गतीत वारंवार धारण करून पुन: मायाचार करून तीव्र पापबंधाने नवीन तिर्यंच योनीचा अथवा

नरक गतीचा बंध करीत ह्या जीवाने अनंतकाल पूर्ण केला आहे. मिथ्या श्रद्धान, मिथ्या ज्ञान व मिथ्या आचरणाचे हे फल आहे.

आता मनुष्य गतीतील दु:खासंबंधाने थोडेसे पाहू. या गीत देखील काही जीव पशूसारखे झ ाानरहित आहेत. कित्येक उत्पन्न होताच आईबाप मरण पावल्यामुळे दुसऱ्याचे उष्टे भक्ष ाण करू न क्ष ुधातृषेची वेदना व तिरस्कर सहन करीत वाढ ात. कित्येक दुसऱ्याची नोकरी करतात. कित्येक गाढ वासारखे जबरदस्त ओझे वाहून आपले आयुष्य पुरे करतात. एक शेर अन्न पोटाला मिळावे म्हणून काही ओझे डोकीवर, काही पाठीवर व काही हातात घेऊन दहाबारा कोस चालून जातात. कित्येक तर सर्व दिवस पाणी वाहण्याचे काम करीत असतात. कित्येक पोटाकरिता परगावी रात्रंदिवस पायांनी चालत जावे लागते, ते टीचभर पोटाची खळगी भरण्याकरिताच. कित्येकांना दगड मारती वाहण्याचे काम निरंतर करावे लागते. कित्येकांचा जन्म पराधीन राहून सेवा करण्यात जातो. कित्येक लोहाराचा, तर कित्येक भांडी मडकी घडविण्याचा धंदा करू न पोट भरतात. कोणी वस्त्र धुवून, कोणी वस्त्रे रंगवून, कोणी वस्त्रे छापून, कोणी शिवून, कोणी व्सत्रे विणून, कोणी मोतद्दाराचं काम करू न पोट भरतात. कित्येक तर गवताचे व लाकडाचे भारे जन्मभर वाहून पोट भरतात. कित्येक लोकांचे मलमूत्र काढ ून, कित्येक कातडे कमावून, कित्येक दळून, कित्येक खोदून, कित्येक स्वयंपाक करू न, कित्येक अग्निसंस्कार करू न, कित्येक विटांची भट्टी घालून वकित्येक तेल तूप विकून आपला उदर-निर्वाह करतात. कित्येक दीनवाणी मुद्रा करू न घरोघर भीक मागून पोट भरतात. कित्येक रंक होऊन फिरतात. कित्येक आपले ऐश्वर्य गेल्यामुळे शोक करीत असतात. सारांश सर्व लोक कर्माच्या स्वाधीन झ ाल्यामुळे आत्मस्वरू पाला विसरू न मनुष्यजन्म दु:कात घालवितात. कित्येक चोरी करतात, कित्येक कपटयुक् ती लढ विण्यात प्रवीणपणा संपादन करतात. कित्येक असत्य भाषण करतात. कित्येक व्यभिचार व कित्येक चहाडी करतात. कित्येक लुटारू चा धंदा करतात. कित्येक समरांगणावर लढ ाईकरिता जातात, कित्येक समुद्रात खलाशाचे काम करतात. कित्येक नदीतून पार करू न नेण्याचे काम करू न पोट भरतात. कित्येक विहीरीवरच मोट मारू न पाणी वर काढ ण्याचे काम करतात. कित्येक शेतकी करू न, कित्येक नावाड्याचा धंदा करू न, कित्येक शेते नांगरू न व पेरू न, कित्येक हिंसेचा व्यापार करू न, कित्येक जमाखर्च लिहून, कित्येक यंत्रे करू न, मातीच्य विटा तयार करू न, कित्येक घरे बांधून, कित्येक सट्टा व द्यूत खेळून धन संपादन करतात. कित्येक दारू पिण्यात गुंग होतात. कित्येक राजाची सेवा करतात. कित्येक नीच लोकांची सेवा करतात. कित्येक गाऊन, कित्येक वाजवून व कित्येक नाचून उपजीविका चालवितात. याप्रमाणे अनेक प्रकारचे दु:ख सोसून मनुष्यजन्म व्यर्थ घालवितात. आपापल्या पुण्याप्रमाणे सर्वांना आपल्या कर्माचे फल भोगावे लागते. कित्येक धान्य विकून, कित्येक गूळ, साखर, तेल, तूप वगैरे विकून आपली उपजीविका चालवितात. कित्येक लोखंड, पितळ, तांबे वगैरे धातू व कित्येक लाकूड, फाटा, दगड, माती विकून उदरनिर्वाह करतात. कित्येक मेवा, मिठाई, जिलेबी, बर्फी, घेवर, लाडू वगैरे अनेक पक् वान्ने तयार करू न

पोट भरीत असतात. कित्येक औषधे तयार करून विकतात. याप्रमाणे अनेक क्रिया करून सर्वांना आपली उपजीविका चालवावी लागते. जगात कित्येक व्यापारी आहेत. कित्येक सेवक आहेत. कित्येक दलाल आहेत. कित्येक सदैव उद्योग करीत आहेत. तर कित्येक निरंतर आळशी व निरुद्योगी व बसून आहेत. कित्येक मनसोक्त वस्त्राभरणे वापरण्याचे शोकीन आहेत, तर कित्येक मोठ्या परिश्रमाने आपले पोट भरण्यास असमर्थ आहेत . कित्येकांना बिलकुल दु:ख न येता सुखाने भोजन प्राप्त होते, तर दुसरे कित्येकांना घरोघर भिक्षा मागून खावे लागते. कित्येक`सर्वांना पूज्य असे गुरु बनून आहार घेतात तर कित्येक दैन्य दाखवून आपले पोट भरीत असतात. कित्येक अनेक प्रकारच्या स्वादिष्ट मिष्ट भोजनाचा आहार दिवसातून अनेक वेळेला घेतात तर कित्येकांना नीरस भोजन पण पोट भरून मिळत नाही. कित्येकांना एक दिवसा आड तर कित्येकांना दोन दोन, तीन तीन दिवस गेले तरी अन्न मिळत नाही. त्यामुले क्षुधातृषेची वेदना होऊ लागते व त्यातच प्राण निघून जातो. कित्येक कारागृहात राहून तेथील दु:ख सहन करीत असतात कित्येक इष्ट पदार्थांच्या वियोगरूपी अग्नीने आपले शरीर जाळून घेत असतात. कित्येक रोगापासून होणाऱ्ययया तीव्र वेदना सर्व पर्यायात भोगीत असता आर्तध्यानात मरण पावतात. कित्येकांना ज्वर, खोकला व वात, पित्त, कफाच्या अनेक विकारांनी म्हणजे उदर, जलोदर वगैरेची तीव्र वेदना सोसावी लागते. कोणाला कर्णशूल, दंतशूल, नेत्रशूल, मस्तकशूल, उदरशूल यांच्या वेदनेने मरावे लागते. कित्येक जन्मापासून आंधळे, कित्येक बहिरे व कित्येक लुळे असल्याने पुष्कळ दु:ख सहन करून आपला जन्म पुरा करतात. कित्येक काही वय झाल्यानंतर आंधळे, लंगडे, पांगले होऊन पराधीनतेने मानसिक व शारीरिक दु:ख भोगतात. कित्येक रक्तविकाराचे रोग म्हणजे कोड, खरूज व महारोगांनी पीडित होतात. त्यामुळे कोणाचा पायाचा आंगठा, तर कोणाचे हाताचे बोट, कोणाचे नाक याप्रममणे नाहीसे होतात. कर्मोदयाची गती फार विचित्र आहे. अंतरायकर्माच्या उदयाने कित्येक निर्धन होऊन अनेकविध दु:ख भोगतात. कधी पोट भरतच नाही तर कधी पोट भरते तर कधी अन्न मिळालेच तर ते सडलेले, नासके, कुजके, कोणी टाकलेले असे मिळावयाचे. अन्नाकरिता याचना करीत असता तिरस्कार सोसावा लागतो. राहावयाचे घर अतिशय जुने झालेले, ज्यावर गवताचे छप्पर देखील पुरेसे नाही व जेथे राहण्याची व्यवस्था पुरीशी नाही. जे अेतिशय संकुचित, इतकेही असून ज्या घरात साप, विंचू वगैरे विषारी प्राण्यांची चोहोकडे बिळे असेलेली, नेहमी जेथे नेहमी चांडाल वगैरे नीच लोक राहतात अशांच्या शेजारी असावयाचे. बरे, इतकी सर्व अडचण सोसून गृहिणीचे सुख तरी असावे. पण ते तरी कुठले आणावे(कलह करणारी, नेहमी तोंडावाटे लाखो अभद्र शिव्या उच्चारून पतीची पूजा करणारी, महान् भयंकर व कुरूप अशी स्त्री प्राप्त व्हावयाची. मग त्या संसारातील सुखाला काय पारावार(पापाच्या उदयाने पुष्कळशा रोगी, कुरूप व रडक्या मुलांची प्राप्ती व्हावयाची. अशा दुष्ट व व्यसनी, महापापी मुलांचा संयोग हाडवैऱ्याहून ही अधिक वाईट. याप्रमाणे दुष्ट भावाचा, अन्यायी, बलिष्ठ पापी, दुराचारी, व्यसनी शेजाऱ्याचा(लोभी, दुष्ट, अवगुणग्राही, कृपण, क्रोधी व मूर्ख मालकाचा संयोग हा फार दु:ख देणारा असून तो पापाच्या उदयाने प्राप्त होतो. याचप्रमो दुष्ट, कृतघ्नी, वर्मे पाहणारा, बलिष्ट असा सेवक मिळणे हेही पापाचेच कार्य आहे. धर्मरहित, अन्यायमार्गी व क्रूर राज्याच्या

राज्यात राहणे, दुष्ट मैत्री, दुष्ट प्रधान, दुष्ट कोतवाल अशाशी संयोग जडणे, आपल्या कीर्तीला कलंक लागून जगात अपकीर्ती होणे, धन नष्ट होणे, या सर्व गोष्टी पंचमकालातील मनुष्यास बहुतेक प्राप्त होतात. या दु:खमा कालात जे मनुष्य जन्म घेतात ते पूर्वजन्मी मिथ्यादृष्टी व व्रतसंयम न पाळणारे असतात. तसेच लोक भरतक्षेत्रात येऊन जन्म घेतात. कोणा मिथ्यामार्गी माणसांना कुतप, कुदान व मंदकषायाच्या प्रभावाने येथे जन्म घेऊन राज्य, ऐश्वर्य, भोग, संपत्ती, निरोगता वगैरे गोष्टी प्राप्त होतत तरी ते त्यंचाच उपभोग घेण्यात मग्न होण्याने असन्मार्गप्रवृत्तीपासून पराङ्मुख होत नाहीत. यामुले संसारपरिवर्तन करीत फिरावे लागते. या कालात सम्यग्दर्शन, व्रत, संयम, तपश्चरण धारण करणारा पुरुष विरळा. ज्यांनी आपले कषाय मंद केले आहेत व जे नेहमी आत्मनिंदा करीत असता त्यांचा मनुष्यजन्म सफल होऊन ते स्वर्गात महान ऋद्धिधारक देव होऊन जन्म घेतात. कोणी या संसारात मनुष्यजन्मामध्ये पूर्वजन्मकृत मंदकषाय, निर्मलदान या पुण्याने उत्पन्न झाा तरी त्यास इष्टवियोग व अनिष्ट संयोग प्राप्त व्हावयाचाच.

संसारातील दु:ख कसे आहे याविषयी विचार करू लागलो असता असे दिसून येते की, भरतचक्रवर्तीच्या धाकट्या भावाने आपल्या भावाचा मानभंग केला. न्यायदृष्टीने पाहता थोरला भाऊ पित्याच्या जागी मानला पाहिजे व त्याला नमस्कार करावयास पाहिजे. पण चक्रवर्तीचा उच्चपणा धाकट्या भावाल सहन झाला नाही. भरताने खऱ्या प्रेमाने आपल्या धाकट्या भावाला राज्योपभोग घेण्यास बोलाविले. परंतु त्याने ईर्षेने ते आमंत्रण नाकारून त्याचा अपमान केला. अशी स्थिती जेथे चक्रवर्तीसारख्या अतुल पुण्यधारी गृहस्थाची घेडते तेथे इतरांची काय कथा(संसारात कित्येकांना स्त्री नाही. त्यामुले ते फार दु:खी रात्रंदिवस त्याच चिंतेत आपले जीवन व्यर्थ मानून निराश होतात. कित्येकांना स्त्री आहे पण ती मोठी, दुष्ट, कजाग, व्यभिचारी, कलह करणारी, मर्मभेदक शब्द बोलणारी, रोगी, निरंतर संताप करणारी असल्याने फार दु:ख होते. कित्येकांना आज्ञा पाळणारी सद्गुणी स्त्री असूनही ती मरण पावल्यामुळे फार दु:ख होते. कोणाला मुलगा नाही म्हणून, तर कित्येकांना मुलगा असून तो दुर्व्यसनी निघाला म्हणून, तर कोणाला मोठ्या कीर्तिमान मुलाच्या मरणामुळे दु:ख होत आहे. कोणाला दुष्ट, दुर्वचन उच्चारून मारू पाहणारा भाऊ प्राप्त झाला यामुळे दु:क होत आहे. कोणी मोठमोठ्या असाध्य रोगाने व तीव्र दारिद्र्याने दु:खी आहेत. कित्येकांना पुष्कळ मुली असल्यामुळे त्या सर्वांची लग्ने करण्याइतका पैसा जवळ नाही म्हणून दु:ख होत आहे. कित्येकांना मुलगी मोठी झाली, तिच्या योग्य वर न मिळाल्याने दु:ख होत आहे. कोणाला मुलीच्या घरी धन नसून अत्यंत गरिबी पाहून दु:ख होत आहे. कित्येकांना आपली मुलगी व्यभिचारिणी निघालेली ऐकून मरणप्राय दु:ख आहे. कित्येकांना नुकताच विवाह केलेल्या मुलीच्या मरणाचे दु:ख आहे. कित्येकांना मातापित्याच्या वियोगाचे दु:क आहे. कित्येकांना बाप मागे `आपल्या माथी लोकांचे कर्ज ठेवून गेल्याचे दु:ख आहे. ऋणासारखे दुसरे दु:ख नाही, म्हणून पिता ण करून गेला हे दु:ख, त्यात आई, बहीण जर व्यभिचारी निघाली तर ते महादु:ख, दुसऱ्या कोणी बलवान दुष्ट माणसाने `आपल्या आया-बहिणींना बळजवरीने हरण करून नेले तरी दु:ख आपल्या मुलांना कोणी चोरून

नेले अथवा मारून टाकले त्याचे दु:ख, लोकांच्य समागमाचे दु:ख, लबाड, चोर, अन्यायी अशा लोकांच्या सोबतीने उपजीविका करण्याचा प्रसंग आला त्याचे दु:ख, प्रथमत: आपल्या जीवाचा मित्र असून तोच मागाहून आपली छिद्रे प्रगट करून असत्य भाषणाने कलंक लावू पाहणारा शत्रू होतो त्याचे दु:ख याप्रमाणे ससार सर्व दु:खानेच भरलेला आहे. क्षणात राजा रक होतो तर एखादा क्षुद्र मनुष्य रंकाचा रावही बनतो. याप्रमाणे मनुष्ययोनीत दु:खाशिवाय दुसरे काहीही नाह.

आता कदाचित् पूर्वपुण्याईमुळे देवपर्याय प्राप्त झाला तरी तेथे देखील सुख नाही. देवांना मानसिक दु:ख नेहमीत होत असते. यद्यपि देवांना निर्धनता, म्हातारपण, रोग, क्षुधातृषा, मारण-ताडन, यांच्या वेदना नाहीत, तथापि आपल्याहून अधिक ऋद्धी व ऐश्वर्यसंपन्न दुसऱ्या देवांना पाहून आपणाला असे ऐश्वर्य नाही अशा विचाराने तीव्र दु:ख होते. कित्येक देवांना आपल्या देवांगनेच्या वियोगामुले दु:ख प्राप्त होते. स्वर्गात देवांगनांचे आयुष्य देवापेक्षा कमी असल्याने त्या देवांपेक्षा आधी मरण पावल्या तरी त्या जागी दुसऱ्या उत्पन्न होतात व त्या पूर्वदेवाला प्राप्त होतात. तरी पूर्वदेवांगनावरील प्रेमामुळे त्या देवाला पूर्वदेवीच्या वियोगाचे दु:ख होत असते ते नाहीसे होत नाही. पुण्यहीन देवांना इतर इंद्रादिक महर्द्धिक देवांच्या सभेत प्रवेश करता येत नाही. यामुळे त्यांना मानसिक दु:ख होते. आयुष्य पूर्ण होताच आपणास येथून जावे लागणार असा विचार मनात येऊन अत्यंत दु:ख होते. त्याचे प्रमाण भगवान् केवलीच जाणू शकतील, इतरांना ते समजू शकणार नाही. संसारात स्वर्गातील महर्द्धिक मरून एकेंद्रिय जीव होऊन जन्मतो अथवा मलमूत्राने भरलेल्या रक्त तमांसाच्या गर्भात येऊन जन्म घेतो. तसेच कुत्रा वगैरे पशू स्वर्गात देव होऊन जन्मतात, तर ब्राह्मण चांडाल होऊन जन्मतो अथवा तिर्यंच होऊनही जन्मतो. कर्माच्या स्वाधीन झाल्याने जीव चारही गतीत परिभ्रमण करीत असतो. संसारात राजाचा रंक व रंकाचा राव एकाक्षणात होतो. स्वामी असेल तो सेवक व सेवकाचा स्वामी, पिता असेल तो पुत्र व पुत्र असेल तो पिता पितापुत्र हे कधी आई तर कधी बायको, कधी बहीण तर कधी दासदासी असे उत्तरोत्तर जन्मात होतात. आपणच आपल्या मुलाच्या पोटी तर कधी देवयोनीत व कधी तिर्यंचयोनीत जन्म घेतो. रोगी व कुरूप असलेला कधी सुदृढ व सुरूप होतो. आत्म्याला प्राप्त झालेले शरीर मोठे ओझे आहे. एखाद्याच्या डोकीवर पुष्कळसे ओझे दिले तर तो तेक्षणभर एकीकडे ठेवून विश्रांती तरी घेतो, पण शरीराचे ओझे वाहणाऱ्या आत्म्याला कोठेही विश्रांती घेता येत नाही. जेव्हा औदारिक, वैक्रियिक शरीराचा अंत होतो तेव्हा ओझे उतरल्याचा भास होतो. पण आत्म्यावर या शरीराहून अनंतपटीने अधिक अशा तैजस व कार्मण शरीराचा भार असतोच. या तैजसकार्मण शरीरांनीच आत्म्याच्या अनंत ज्ञानदर्शनवीर्याला दाबून टाकले आहे. म्हणून त्याला अनंतशक्ति व केवलज्ञान यांचा अभाव झाल्यासारके वाटत आहे. अरण्यात भटकणाऱ्या आंधळ्या पुरुषाप्रमाणे मोहाने हा जीव चतुर्गतीमध्ये भ्रमण करतो. संसारातील जीव रोग, दारिद्र्य, वियोग इत्यादि दु:खांनी सदैव व्याकुळ असतात. धन संपादन करून ते दु:ख नाहीसे करावे अशी त्यांना विपरीत बुद्धी होऊन त्याप्रमाणे ते उपाय योजीत असतात. सुख प्राप्त व्हावे म्हणून अभक्ष्य भक्षण करतात, कपट करतात,

हिंसा करतात. धन प्राप्त व्हावे म्हणून चोरी करतात, रस्ते लुटतात पण पुण्यहीनाच्या हाती द्रव्य येत नाही. वास्तविक सुख पंचपापाचा त्याग केल्याने होणारे असून अज्ञानी लोक त्याच पंचपापांनी आपल्या धनाची, कुटुंबाची व सुखाची वृद्धी व्हवी अशी इच्छा करतात. इंद्रियांचे विषय प्राप्त झाले म्हणजे आपणास सुख प्राप्त झाले अशी त्यांची समजूत असते. पण तेच मोहाचे कार्य आहे. संसारी जीवांना जे अनेक प्रकारचे दु:ख प्राप्त झालेले आपण पाहतो ते सर्व परजीवांचा घात करण्यापासून, असत्य भाषणापासून, चोरीपासून, व्यभिचारापासून व पिरग्रहाची अपरिमित इच्छा ठेवल्यापासून, कपटापासून, अभिमानापासून, रागापासून, लोबापासून व अन्यायाचरणापासूनच प्राप्त होते. याशिवाय इतर मार्ग दु:ख होण्याचे नाहीत. हे आपण प्रत्यक्ष पाहत असूनही त्याच पापमय मार्गाचे अनुकरण करतो. या विपरीत मार्गामुळेच संसार हा अनंतदु:खाला कारण होतो. दु:खापासून दु:खच उत्पन्न व्हावयाचे. अग्नीपासून अग्नीच उत्पन्न होणार, याप्रमाणे संसाराचे सत्यार्थ स्वरू प आहे. याचे वारंवार चिंतन करणाऱ्याला व अनुभव करणाऱ्याला संसारापासून उद्वेग (किळस) उत्पन्न हून परिणाम विरक्त होतात व तेच संसारपरिभ्रमण दूर करण्याचा उद्योगात तत्पर राहतात. याप्रमाणए तिसऱ्या संसारभावनेचे वर्णन केले.

यानंतर एकत्वभावनेचे स्वरू प सांगतात -

४ एकत्वभावना

हा जीव कुटुंब, स्त्री, पुत्र वगैरेकरिता, शरीरपुष्ट करण्याकरित व शरीराचे संरक्षण करण्याकरिता अनेक प्रकारची पापकार्ये करतो. अभक्ष्यभक्षण करू न अपरिमित परिग्रहण धारण करतो. त्यामुळे त्याला नरकादिक-पर्यायात भयंकर दु-ख भोगावे लगते. ज्या कुटुंबाकरिता अथवा ज्या शरीराकरिता याने पाप उपार्जन केलेले, ते कुटुंब व ते शरीर जळून गेले. त्याची राख आकाशात उडून गेली. आता त्यांच्याकरिता केलेल्या कार्याचे दु:ख भोगण्याची याला वेळ आली. तेव्हा त्यांना कोठे शाधावे(आपापल्या उपार्जित कर्माप्रमाणे प्राप्त झालेल्या रोगवियोगादि दु:खाचा अनुभव घेणाऱ्या जीवाला सर्व कुटुंबी जन पाहात असूनही दु:खाचा भार कमी करणे त्यांचे होत नही. मग नरकादिक कुगतीत प्राप्त झालेल्या दु:खात भाग घेण्यास तेथे कोण येणार(तेथील दु:ख जीवाने स्वत: एकटेच भोगले पाहिजे. आयुष्य संपल्याबरोबर मरण ठेवलेले. त्यावेळी रक्षण करण्यास कोणीही समर्थ नाही. अशुभकर्माचे फल भोगीत असताना आपणांस कोणी सहाय होत नाही. इहलोक सोडून परलोकी गमन करण्याच्या वेळी आत्म्याला स्त्री, पुत्र, मित्र, धन परिग्रहादिकांपैकी कोणही बरोबर येत नाहीदत. एकटे कर्मच त्या जीवाला परलोकी घेऊन जाते. इहलोकी जे तुमचे पुत्र, मित्र, बांदवादिक आहेत तेच दुसऱ्या जन्मी तुमचे इष्टमित्रभाऊबंद होणार नाहीत. जे द्रव्य, शरीर, परिग्रह, राज्य, नगर, महाल, शय्या,अनंकार,

वस्त्रप्रावरण, मोकरचारक वगैरे इहलोकी आहेत तेही परलोकी तुमच्या बरोबर येणार नाहीत. ते सर्व या शरीराच्या संबंधामुळे येथे तुमच्याजवळ आहेत. त्या शरीराचा नाश झाला की त्यांनी तुमचा संबंध तोडलाच म्हणून समजा. आपण कर्माच्या आधीन असल्याने कर्म देऊल ते सुखदु:ख आपणा एकट्यालाच भोगले पाहिजे. जीव हा एकटाच गमन करील म्हमून इष्टमित्रावर ममता कूरन परलोकाचा बिघाड करणे अनर्थकारक आहे. इहलोकी सम्यकत्व, व्रत, संयम, दान व शुभ भावना यांहीं करू न उपार्जन केलेला धर्म हाच जीवाला कोमत्याही स्थितीत सहायी होणारा आहे. धर्माच्या प्रभावाने या जीवाला स्वर्गात इंद्रश्रेष्ठत्व, महर्ध्दिकत्व, चक्रवर्तित्व, उत्तम रू प, अतुलबल विद्या, संहनन, उत्तम जाती, उत्तम कुल, जगात मान व तीर्थकरत्व प्राप्तहोऊन शेवटी निर्वाण प्राप्त होतो. तुरंगामध्य मजबूत दोऱ्यांनी अथवा लोखंडाच्या साखळींनी बांधून घातलेल्या पुरुषाला जेसे त्या तुरुंगावर प्रेम नसते, तद्वत सम्यग्ज्ञानी पुरुषांचे देहरू पी तुरुंगावर प्रेम नसते. या शरीरामुळे धनकुटुंबाविषयी अभिमान उत्पन्न होऊन घोर बंधनामध्ये पराधीन होऊन दु:ख भोगावे लागते व आपले यथार्थ स्वरू प टाकून परद्रव्यपरिग्रहांना आपले जाणून अनंतकाल संसारात भ्रमण करावे लागते व एकटेच इतरगतीत जाऊन जन्मावे लागते. त्यावेळी कर्माशिवाय दुसरे कोणीही बरोबर येत नाही. फक्त पापपुण्यकर्म हेच राजा, रंक नीच, उच्च वगैरे गर्भात नेऊन करविते. तेथून आयुष्य पूर्ण झाल्यानंतर एकटेच सर्व कुटुंबलासा सोडून परलोकी जावे लागते. मग पुन: त्या ठिकाणी येता येत नाह. गर्भात राहणअयाचे दु:ख, योनीतून बाहेरपडणअयाचे दु:ख, रोगी शरीरप्राप्त होण्याचे दु:ख, तारिद्राचे दु:ख, वियोगाचे दु:ख क्षुधातृषेचे दु:ख, इष्टानिष्ट संयोगिवयोगाचे दु:ख वगैरे सर्व या जीवाला एट्यालाच भोगवे लागते. याचप्रमाणे स्वर्गात असंख्यात कालपर्यंत सुख म्हणजे अप्सरांचा संयोग, असंख्यात देवांचे प्रभूत्व, हजारो ऋध्दींचे साम्रय हे पुण्याच्या उदयाने प्राप्त होते. त्याचे सुखही एकटा जीवच भोगतो. पापाच्या उदयाने नरकात गेला तर तेथे मारण, ताडन, छेदन, शूलारोहण, कुंभीपापचन, वैतरणी निमज्जन वगैरे दु:ख, याचप्रमाणे क्षेत्रजनित, शरीरजनित, मानसिक व परस्पर-कृत घोर दु:खे एकट्यालाच भोगावी लागतात. तिर्यंच योनीत पराधीनप्रमाचे अधिक ओझ ो वाहण्याचे, मर्मस्थानी घाव सहन करण्याचे, क्षुधातृषेची वेदना सहन करण्याचे, रोगाची पीडा भोगणअयाचे, ऊन, थंडी, पाऊस यापासून होणाऱ्या त्रासाचे, नाकात वेसण घालून होणाऱ्या त्रासाचे, नाकात वेसण घालून होणाऱ्या वेदनेचे, वगैरे सर्व दु:ख एकट्यालाच भोगावे लागते. त्यावेळी भाऊबंध, बायकापोरे कोणीही भाग घेण्यास तेय नाहीत. याप्रमाणे एकत्वभावनेचे चिंतन करीत राहिल्याने आपले इष्टमित्रावर फाजील प्रेम होत नाी व इतर नोकरचाकरावर द्वेष करमअयाची बुध्दी होत नाही. अशा रीताने आपल्या आत्म्याची शुध्दी करणअयाचा यत्न करीत रहावे.

यापुढे अन्यत्व-भावनेचे चिंतन करण्यासाठी त्याचे स्वरू प सांगतो.

५ अन्यत्वभावना

या भावनेच्या स्वरू पाचा विचार करताना मनुष्याने पुढील विचार मनात आणावा. संसारात स्त्री, पुत्र, मित्र, धन, राज्य ऐश्यर्यव भोगादिकाशी तुझा जो संबंध जडलेला आहे. तो वास्तविक तुझ्या स्वरू पाहून भिन्न आहे. तू कोणाच्या दु:खात इतका गढून गेला आहेस(अनंतानंत जीवाचा व पुद्‌गलांचा आजर्पयत तुझ्याशी संबंध होून गेलाआहे, तो विसरू न अज्ञानी तू या ठिकाणी स्त्रीपुत्रादिकांच्या संयोगिवयोगाचा व त्यांच्या सुखदु:खाचा रात्रंदिवस विचार करीत आहेस. जवळ येऊन ठेपलेल्या स्वत:च्या मरणाचा अथवा स्वत:ला नरकतिर्यचादि गतीत ज्यामुळे उत्पन्न व्हावे लागेल त्याचा मुळीच विचार करीत नाहीस प्रत्येक समयाला तुझे आयुष्य कमी होत आहे. या जन्मात तर तू आपले हित पाहिले नाही, पाप-पराङ्‌मुख झाला नाहीस व कुगतीला पोहोचविणाऱ्या रागद्वेषमोहकामक्रोधादिकिवकारापासून आत्म्याला सोडविले नाहीस, तर पुढे नरकतिर्यंच गतीमध्ये पराधीन होऊन रहावे लागेल. त्या अज्ञान-स्थितीत तुला काय करता येईल(पंचपरिवर्तन स्वरू पी ह्या संसारामध्ये अनंतानंत काल परिभ्रमण करणाऱ्या जीवाचे कल्याण करणारे असे कोणीही नाही. नोकरचाकर, भाऊबंद, स्त्रीपुत्र वगैरेना तू आपल्या मानले ते केवळ खोट्या मोहामुळे. असे मानणए यालाच मिथ्यात्व म्हटले आहे या सर्वांचा संबंध कर्मामुळे प्राप्त झालेला आहे व तो थोडावेळ टिकणार आहे. यांचा अचानक वियोग होणार आहे. या सर्वांचा संबंध जडल्यापासून विषयकषयांची वृध्दी व स्वस्वरू पाचा सिर मात्र पडलेला आहे हे खरे.

संसारातील सर्व जीवांशी आपले शत्रुमित्रत्वाचे नाते अनेक वेळा होऊन गेले आह व पुढेही परद्रव्याशी संबंध राहील तोपर्यंत होणारे आहे. यामुळेच आपणाला एकेंद्रियादि अवस्था प्राप्त होऊन अनंतकाल संसारात परिभ्रमण करावे लागत आहे. अनेक देशाहू आलेले वेगवेगळे प्रवासी रात्री विश्रांती करिता धर्मशाळेत एकत्र जमतात, अथवा एका झाडावर अनेक ठिकाणाहून विश्रांती करिता अनेक पक्षी येऊन राहतात वपहाट होताच सर्व आपापल्या मार्गाने निघून जातात. तद्वत स्त्री, पुत्र मित्र, बांधवादि अनेक गतीतून पापुण्य घेऊन या कुलरू पी धर्मशाळेत येऊन राहिले आहेत. आयुष्य पूर्ण हताच सर्व आपल्या पुण्यपापानुसार नरकतिर्यचमनुष्यादि अनेक गतीमध्ये जाऊन जन्मातील म्हणून कोणी कोणाचा मित्र नव्हे. पुण्यपापाच्या अनुकूलतेप्राणे हे लोक दोन दिवस आपल्यावर उपकार किंवा अपकार करू ननिघून जातील.

संसारात सर्वांचे स्वभाव वेगवेगळे असलेले आढळून येतात. कोणाचा स्वभाव कोणाशी मिळत नाही. जो तो आपापला मतलब साधण्याच्या नादात येतो व त्याकरिताच लोक परस्पर एकमेकावर प्रीती करतात. प्रयोजनाशिवाय फुकटची प्रीती कोठे आढळून येत नाही. वाळूच्या कणाचा जसा परस्परांचा संबंध नसतो, पण त्यात पाणी टाकले असता त्यांचा गोळा होऊन मुठीत धरता येतो(जर त्याला थोडे अधिक दाबले तर फुटून त्याचे कण विखरू न जातात. तद्वत इहलोकी मित्र, पुत्र, स्त्री, बांधव, सेवक, स्वामी वगैरेचा संबंध आहे. कोणी आपले विषयकषाय पुष्ट व्हावे म्हणून तर कोणी लोभाने आपणावर प्रीती करतात. जेव्हा आपणापासून काहीहीप्राप्त होण्याची त्याना आशा राहत नाही तेव्हा त्यापैकी कोणीही प्रीती करण्यास पुढे येत नाही, काही प्रयोजन नसतानाही कित्येक ठिकाणी प्रीती केल्याची उदाहरणे दिसून येतात. पण ती ही लोकलज्जेमुळे अथवा अभिमानामुळे अथवा पुढे काही प्रयोजन सिध्द व्हावयाचे असेल ह्या हेतून घडलेली असतात.

दुसरी एक भीती त्याच्या मनात अशी उत्पन्न होते की याने मजवर पूर्वी फार उपकार केले आहेत. ते जर मी आता विसरलो तर जगात मीझी छीः थूः होईल, लोक मला कृतघ्न म्हणतील, यामुळेच मनात नसताना पण प्रीती कधी निष्कारण घूडून येते. विषकषायायांच्या संबंधाशिवाय प्रीती होणे शक्यच नाही. यांची उदाहरणे व्यवहारात दररोज आपणास पाहावयास मिळतात. जेथे आपला अभिमान शेवटास जाण्याचा प्रसंग असेल, जेथे द्रव्य-प्राप्त होण्याच संभव असेल, जेथे विषयोपभोग घेण्यास सापडत असेल, जेथे आपला मोठा आदरसत्कार होत असेल, जेथे आपली कीर्ती होण्याचा संबंध असेल, अथवा एखाद्याला नाराज केल्यापासून काही संकट उद्‌भवणार असेल अशाच ठिकाणी आपण प्रीती करतो. विषयकषायांचा दाब असल्याशिवाय प्रीतीचा संबंव होतच नाही.

सर्व पदार्थ परस्पराहून भिन्न आहेत. आई देखील आपल्या मुलौचा पोषण करते, ती वृध्दपणी अथवा संकटकाली हा आपला आधार होईल, आपणास दु:ख येऊ देणार नाही असा हेतू धरू नच मुलगा आईला सांभाळतो, यांत तरी असाच हूेत आहे. ((जर मी माझ्या आईला सेवा, चाकरीकरू न तिचा सांभाळ केला नाही तर सर्व जग मला कृतघ्न म्हणू लागेल व माझी चार शिष्ट लोकांत मान्यता राहणार नाही.((हा अभिमान मुलाच्या मनात उत्पन्न होतो म्हणून तो आपल्या मातेचे पोषण करतो. एरव्ही निव्वळ निष्काम बुध्दीने कोणी कोणावर प्रीती करीत नाही. सदैव उपकार, दान, सन्मान करीत राहिल्याने वैरी देखील आपला मित्र बनतो व लाडक्या मुलाला चुकीच्यामार्गाने न जाण्याचा अथवा दुर्व्यसनापासून पराङ्‌मुख करण्याचा प्रयत्न केला तर तो कट्टर शत्रू बनतो. यापवरू न कोणी कोणाचा मित्र व शत्रू नाही. उकार-अपकाराच्या

अपेक्षोने हा शत्रु-मित्रपणा आहे. मनुष्यमात्राच्या विषयकषायाला पुष्ट करणारा तो त्याचा मित्र व त्यापासून परावृत्त करणारा शत्रू असी जगाची रहाटी आहे. म्हणून इतराविषयी रागद्वेष उत्पन्न न होईल असा यत्न करीत रहा.

अतिशय प्रिय असणारे स्त्री, पुत्र, मित्र, बांधव हे सर्व स्वर्गमोक्षाला कारण व्रत, संयम वीतरागता वगैरे ज्या धर्मक्रिया त्यात विघ्न आणणारे आहेत. त्यांच्य निमित्ताने हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व अपरिमित पिरग्रह ही पांच पापे करावी लागलतात. त्यामुळे नरकादिक कुगतीचा बंध पडतो. म्हणून हे बांधव नसून कट्टे शत्रू आहेत असे समजा. जे जीवाल मिथ्यात्व व विषकषायापासून परावृत्त करून व्रतसंयमामके प्रवृत्त करवतील तेच मित्र. असे मित्र फक्त निर्ग्रथ गुरू हेच होत. आत्मा हा स्वभावत:च शरीराहून उलट म्हणजे चैतन्यमय आहे. शरीर हे अचेतन व जड आहे. त्याअर्थी शरीराची संबंध ठेवणारे स्त्री, पुत्र, मित्र, कुटंब, धन धान्य, स्थान वगैरे सर्व वेगळेच असणार. शरीर हे अनेक पुद्‌गलपरमाणूंचा सूह एकत्र जमून बनलेले आहे. ते परमाणू वेगवेगळे होताच शरीर नाहीसे हौील व आत्मा चैतन्यस्वभवी अखंड अविनाशी असा राहील. म्हमून या सर्व परसंबंधात आपले कोणीही नाही असा निश्चय करावा.

कर्माच्या उदयाने होणारे रागद्वेषमोहादिक विकार हेही आत्म्याहून भिन्न व विनाशक आहेत. मग शरीराशी संबंध असणारे नाशवंत असतील यात नवल काय (सारांश - आपल्या ज्ञानदर्शनमयी निजस्वभावाशिवाय इतर जे ज्ञानावरणादिकक द्रव्यकर्म, रागद्वेषादिक भावकर्म व शरीरपरिग्रहादिक नोकर्म हे सर्व भिन्न आहेत. हे पुत्र वगैरे अन्य गतीतून पापपुण्य, भाव, कषाय, आयु व शरीर वगैरे धारण करून आपलेले आहेत. आत्मसभाव पापपुण्याहून वेगळा ाहे. म्हणून सदैवे अन्यत्व-भावनेचे चिंतन करा. यापासून परवस्तूवरील ममत्व नाहीसे होऊन घोर बंध होण्याचे बंद होईल.

या नंतर अशुचि-भावनेच्या स्वरूपाचा विचार करू .

६ अशुचिभावना

अशुचिभावनेत पुढील चिंतन करावे. प्रथमत: शरीराच्या स्वरूपाचा विचार करावा. शरीर हे अतिशय मलिन असून मातेचे रूधिर व पित्याच्या वीर्यापासून उत्पन्न झालेले आहे. रक्तमांसाने भरलेल्या जरायुपटलामध्ये गर्भङात नऊ महिने पूर्ण करून हे उत्पन्न होते. त्यावेळी त्याला भयंकर दु:क सहन करावे लागते. रक्त, मांस, हाडे, चर्म, वीर्य, मज्जा, स्नायू या शरीराचे स्वरूप सप्तधातूंनी हे बनलेले ाहे. मलमूत्र,

किडे, आळ्या वगैरेनी हे सदैव भरलेले असल्याने अत्यंत अपवित्र आहे. याला नऊ द्वारे आहेत. यातून निरंतर दुर्गंधी मल वाहत असतो. विष्टेने भरलेले गाडगे फुटले असता त्यातून चोहीकडे मल वाहतो त्याला वरून पाण्याने धुलतले तरी ते स्वच्छ होत नाही. तद्वत जगातील सर्व सुगंधी पदार्थ कापूर, चंदन, फुले,तीर्थोदक वगैरेनी जरी शरीराला माखले तरी ते शुध्द न होता उलट तेच पदार्थ दुर्गंधित होतात. जगात सर्व वस्तूत शरीराच्या एकेका अवयवाच्या स्पर्शामुळे घाण झाल्या आहेत. मल, मूत्र, हाड, चर्म, रक्त, मांस, वीर्य, स्नायु, केश, नख, कप, लाल, शेंबूड, दात, डोळे, कान, या सर्वांच्या मलाचा स्पर्श होताच त्या वस्तू अपिवत्र होतात. व्दिद्रियादिक प्राण्याच्या शरीरासारखी दुसरी अपवित्र वसल्तूच जगात नाही. शरीराचा संबंधच जरनसता तर जगात अपवित्रता उत्पन्न झाला नसती. शरीराला पवित्र करमआरी वस्तू त्रैलोक्यात नाही. पाण्याने कोट्यवधी वेळा जरी धुतले तरी त्यापासून काय होणार(शेवटी पाणीच अपिवत्र होऊन जाते. कोळसा जसा उगाळावा असाता काळेपणाच बाहेर यावयाचा, असा शरीराचा स्वभाव आहे. म्हणून शरीराला पिवत्र मानणे हे थ्यािदर्शन आहे.

शरीर ज्यावेळी रत्नत्रय व उत्तम क्षमादिक धर्मधारण करते, त्याचवेळी फक्त दे देवादिकांकडून वंद्य होते. त्याशिवाय इतर कोणत्याही स्थितीत ते पवित्र व पूज्य मानलेले नाही.

धनधान्यादी परिग्रह, पंचेद्रियांचे विषय, मिथ्यात्व आणि क्रोध, मान, माया, लोभादिक हे अमूर्त रत्नत्रयानेच आत्म्याच्या स्वभावाला अपवित्र करून सोडतात, अधर्म दशेला पोहोचवितात, शरीर पवित्र होते जगात निंद्य ठरवितात व दुर्गतीला पोहोचवितात. याकरिता क्रोधादि कषायांचा त्याग करून आत्म्याला पवित्र करा. देह पवित्र करण्याच्या नादी लागू नका. तो कधीही पवित्र होणार नाही. याप्रमाणे शरीराचा स्वभाव जाणून जे टावरील ममत्व टाकू, आत्म्याशी अनादिकालापासून संबंध ठेवणाऱ्या रागद्वेषादिक कर्ममलाल दूर करण्याचा प्रयत्न करतात त्यांना अशुचित्व भावनेचे चितन करणे फार उपयोगी आहे.

धनसंपदादि परिग्रह, पंचेंद्रियाचे भोग व शरीरावर प्रीती या गोष्टी आत्म्याला मलिन करणाऱ्या आहेत. म्हणून होईल तितक्या प्रयत्नाने यांचा ग्भाव होईल असा प्रत्यन करणे इष्ट आहे. द्रव्यापासून अताम्यामध्ये काम, क्रोध, मद कपट, प्रीत वैगेर कलह, मोठा आरंभ, ईर्षा परिग्रहामुळेच मूर्च्छा, अतृप्ती, वगैरे दोष उत्पन्न होतात. याशिवाय इहलोकसंबंधी वन अपवित्रता येते. परलोकसंबंधी सर्व प्रकारचे ,ोष अतित चिंता, दुर्ध्यान, महाभय वगैरे उत्पन्न होण्याचे कारणही द्रव्यच आहे. पंचेद्रियाचे विषय आत्म्याला स्वत्व विसरायला लावून अति निंद्य कर्म करणअयाला प्रवतृत्त करतात. जगात जे काम अतिशय निंद्य म्हणून कोणी करीत असेल तर ते इंद्रियांच्या विषयपूर्तीकरिता केले जाते.

शरीवरील प्रेम म्हणजे मांस, हाड, पू, रक्त यांनी भरलेल्या व सडलेल्या दुर्गंधयुक्त शरीरवरील प्रीती. हिच्यापासून अतिशय मलिन परिणाम उत्पन्न होतात. सारांश, फक्त दशलाक्षणिक धर्माशियाव इतर कशानेही शरीराची शुध्दी होणे शक्य नाही.

या शुध्दीचेही दोन प्रकार आहेत. एक लौकिक शुध्दी व दुसरी लोकोत्तर शुध्दी. कर्ममलाचा नाश करून आत्म्याच्या शुध्द स्वरूपात स्थिर होणे हिला लोकोत्तर शुध्दी म्हणतात. ही रत्नत्रयापासून उत्पन्न होते अथवा रत्नत्रय धारण करून सर्वोत्कृष्ट अशा शांतभावाला धारण करणाऱ्या सांधूंच्या संगतीपासून प्राप्त होते. लौकिक शुध्दीने आठ भेद आहेत त्यापैकी -

१) कालशौच - म्हणजे काही ठराविक मुदत उलटल्यानंतर जगात तो पदार्थ शुध्द झाला असे मानणे.

२) अग्निशौच - विस्तवाच्या संस्काराने शुध्द मानणे.

३) पवनशौच - वाऱ्याच्या स्पर्शाने शुध्द मानणे.

४) भस्मशौच् - राखेच्या संमार्जनाने पदार्थ शुध्द मानणे.

५) मृत्तिकाशौच - मातीच्या स्पर्शाने शुध्द मानणे.

६) जलशौच - पाण्याच्या स्पर्शाने शुध्द मानणे.

७) ज्ञानोशौच - ज्ञानाती अज्ञानता नाहीशी होणे.

याप्रमाणे व्यवहारात लोक आपल्या मनात शुध्दतेचा संकल्प करीत असतात. वास्तविक शरीराला शुध्द करमअयास कोणीच समर्थ नाही. शरीराच्या संसर्गाने पाणी राख वगैरे पदार्थच उलट अशुध्द होतात. शरीर आदि, अंती व मध्ये कोठेही शुध्द नाी. शरीराच्या आत मलमूत्रादि दुर्गंधी पदार्थ हाडे, मांस रक्त, पू भरलेले असून बाहेरून हे अपवित्र अशा कातड्याने वेष्टिलेले आहे. याचे उपादान कारण रक्त व वीर्य असल्यामुळे हे शुध्द म्हणता येत नाही. याला जगातील सर्व तीर्थांचे पाणी आणून स्नान घातले अथवा धुतले तरी हे शुद्ध न होता उलट पत्या पाण्याला अपिवत्र करील हे सदैव रोगांनी भरलेले आहे. सदैव विनाशिक असून दु:ख देणारे आहे. याला शुध्द करण्याचा उपाय धूप, चंदन, गंध, विलेपन, पुष्प, जल कापूर, वगैरे पैकी कोणताही नाही. या शरीराच्या स्पर्शानेच कोणताही पदार्थ अग्नीच्या स्पर्शाने जसा राख होतो तसा अपवित्र होऊन जातो. याप्रमाणे शरीर अपवित्र आहे असे चिंतन करीत गेल्याने त्याला नटीवणे, जविवणे व

आपल्या सौंदर्याविषयी अभिमान उत्पन्न होणे वगरे विकार उत्पन्न होत नाही. त्यामुळे मनुष्याची प्रवृत्ती वीतरागभाव वाढि वणअयाकडे होते म्हणून या भावनेचे चिंतन करणे योग्य आहे.

७ आस्त्रवभावना

आस्त्रव म्हणजे कर्म येण्याची कर्म येण्याची कारणे. जसे समुद्रात नावेला भोक पडेल असात त्यातून आंत पाणी येते तसे मिथ्यात्व-भावांनी व पाच इंद्रिये व सहावे मन यांची विषयाकडे प्रवृत्ती झाल्याने षटकाय जीवांच्या हिंसेचा त्याग न होण्याने, अनंतानुबंधी आस्त्रवाचे स्वरू प क्रोधमानमायालोभादिक पंचवीस कषायाच्या उदयाने(मनवचनकायेच्या भेदांनीहोणाऱ्या पंधरा योगांनी, एकूण सत्तावन द्वारानी आत्म्यात कर्म येत असते. यातून मिथ्यात्व, कषाय, अव्रतादिकानुसार मनवचनकायेच्या प्रवृत्तीप्रमाणे शुभाशुभ कर्माचे आगमन होते. पुण्यपापानुकूलतेप्रमणे प्राप्त होणाऱ्या विषयामध्येच संतोष मानून राहणे(विषयापासून विर त असणे(परोपकार कण्याचे विचार नेहमी अंत:करणात ठेवणे(दुखितांवर दया करणे(तत्त्वांचे चिंतन करणे(सर्व जीवांविषयी मित्रभाव मनात बाळगणे(पंचपरमेष्ठीची भ ती करणे(धर्मवान पुरुषाविषयी मनात प्रेम बाळगणे(व्रत, सयम, तप, शील याविषयी मना आदरबुध्दी ठेवणे या सर्व प्रवृत्तीपासून पुण्याचे आस्त्रव होतात. उलट परिग्रहाविषय अभिलाषा, पापपुण्यास्त्रवांची इंद्रियांच्या यिाविषयी अत्यंत आस ती, परद्रव्य हरण करण्याचे विचार(कारणे अन्याय प्रवृत्ती भ याभ याचा अविचार(सप्तव्यसन-तत्परतापरावपवाद, असंतोष परस्त्री, पुत्र, धन आजीविकेच्या अपहरणाचा आनंद, परतिरस्कारेच्छा, स्वसत्कारेच्छा वगैरे मनातील विचारांनी अशुभ कर्माचे आस्त्रव होतात. सत्य हित, मधुर व शास्त्रानुकूल भाषण करण्याने परमेष्टीचे स्तवन केल्याने, सिध्दांताचे पठन व व्याख्यान करण्याने व न्यायाला अनुसारू न बोलण्याने पुण्याचा आस्त्रव होतात. याच्या उलट परिनंदा, आत्मप्रशंसा, अन्यायाचरण ज्या भाषणाने होईल व जे भाषण विषयावरील प्रीती वाढ विणारे, कषायरू प अग्नीला प्रज्वलित करणारे, कलह, विसंवाद, शोक व भय उत्पन्न करमारे, धर्मविरुध्द, मिथ्यात्व व असंयमाला पुष्ट करणारे, व इतर जीवांना दु:ख व अपमान उत्पन्न करू न उपजीविकेचा वा धनाचा नाश करणारे असेल त्यापासून पापाचे आस्त्रव होतात. पंचपरमेष्टीचे भज, प्रणाम, जिनायतनाचे सेवन, धर्मवान पुरुषाचे वैयावत्तय, परजीवांवर दया ठेवून सावधानतेने बसणे, उठणे, जिणे, ठेवणे, उचलणे, खाणे, पिणे, हालणे, चालणे वगैरे क्रिया करण्यापासून शुभास्त्रव होतात. याउलट सावधानी न ठेवता व करू णा मनात न बाळगता शरीराची स्वच्छंद प्रवृत्ती करीत

राहणे, मोठ्यामोठ्या आरंभादिक क्रिया करणे, शरीराला नटविण्यात सदैव तत्पर असणे या सर्व देहाच्या क्रियांनी अशुभ आस्त्रव होतात. मनवचनकायेची शुभशुभ प्रवृत्ती तीव्र-मंद कषायापासून तीव्र-मंद वगैरे अनेक प्रकारच्या कर्मबंधाला कारण अशी होत असते हे समजल्याने आत्म्याला अशुभ प्रवृत्तीपासून दूर ठेवून शुभप्रवृत्तीकडे लावताय येते.

आत्म्याच्या सर्व गुणांचा घात करणआरे ते कषाय होत. यातून क्रोध हा परजीवाचा घात करम्यआत व त्यांन बांधून घआलण्यात आपल्या मनाला प्रवृत्त करतो.मान हा आत्म्यात अशा प्रकार्चाय उध्दटपणा उत्पन्न करोत की आई, बाप, गुरु, उपाध्याय वगैरे सर्व त्याचा तिरस्कार करू लागतात. हा विनययाचा विध्वंस करून टाकतो. मायाकषायापासून अनेक प्रकारचे कपट कषायापासून योजून दूर्थतेने लोकांना फसविले जाते. या योगाने मनातील सरळपणा नाहीसा आत्म्याचा घात होतो. लोभकषायापासून सुखाचे कारण जो संतोष तो नाहीसा होतो. काम हा मर्यादेचा व लज्जेचा व हिताहित प्रवृत्ती व उच्चनीच-कर्माचा विचार इत्यादिकांचा पण लोप करवितो. मोह हा दारू प्रमाणे स्वस्वरू पाचा विसर पाडतो. शोक हा अतिशय दु:खाच्या प्रसंगी मुखावाटे हाहाकार शब्द वदवितो व रू दन वैगेर क्रियांनी आत्मघात करिवतो. ऱ्हास्य हे दुसऱ्याचे अज्ञान प्रगट करते. स्नेह हा दारू प्रमाणे आत्म्यात भुरळ उत्पन्न करतो व त्याला हितप्रवृत्तीपासून दूर ठेवतो. निद्रा ही आत्म्याच्या दर्शन गुणाचा घातकरू न त्याला गुंगी आणते. तृषेपासून जेपिण्यायोग्य नाही ते पण पिम्याची इच्छा उत्पन्न होते. क्षुधेपासून चांडालाच्या घरी भीक मागण्याची प्रसंग येतो. त्यावेळी आपले कु, जात, मर्यादा वगैरे सर्व नष्ट होते. नेत्र हे सुंदर व सुस्वरू प लावण्य पाहण्यासाठी उडी घेत असतात. जीभ ही मिष्ठान्न भोजनासाठई लज्जा, विनय, श्रेष्ठत्व व संयम यांचाना नाश करू न नीच प्रवृत्ती करविते. नाक सुगंधित पदार्थाकडे निश्चेष्ट होऊन ओठ घेत असते. स्वर्शेनेंद्रिय स्त्रीच्या कोमल अंगाच्या स्पर्षाकरिता अति उत्सुक झालेले असते. कान हे अनेक प्रकार्चाय रागरागिणीतल सुस्वर मनोहर गाणी ऐकण्यात तल्लीन होतात. त्यावेळी त्याला स्वत:चा देखील विसरपडतो. मन हे चंतचल माकडाप्रमाणे स्वच्छंद कल्पना करू न शुभ ध्यान व शुभ प्रवृत्तीमध्ये स्थिर राहात नाही. अतिलोभामुळे मुखावाटे असत्य वाणी निघून ती आपली चतुरता प्रगट करी असते. हात हे हिंसा करमअयाचे मुख्य साधन बनततात. पाय हे पाप करण्याच्या मार्गावर जाण्याकडे तयार असतात. कवित्व हे प्रेमाच्या कविता रचण्यात कुशलता दाखविते. पांडित्य हे अनेक तऱ्हेचे कुतर्क लढ वून खोट्या थापा मारू न लोकांना भुलविण्यात आपली पराक्रम-पारंगतता दाखविते. अतिपराक्रमी योध्दा पुरुष आपला पराक्रम अवनाथ पशूची हिंसा करू न दाखवितो. बाल्यावस्थेत यथार्थ ज्ञान नसते म्हमून ती अज्ञानदशा म्हमिवली जाते.

तरुणपणा हा इच्छित विषयांचा उपभोग घेण्याकडे धाव घेत असतो. वऋध्पणा हा भयंकरर कालाच्या मुखात जाण्याच्या सान्निध येऊन ठेपलेला असतो. श्वासोच्छ्वास निरंतर शरीरातून निघून जाण्याचाय प्रयत्न करीत असतात. जरा ही काम, भोग , तेज, रुप, सौंदर्य, उद्यम, बल बुध्दी वैगरे हरण करणारी चोरांची दासी आहे. रोग हे यमराजाचे मंत्री आहेत. इतकी सामग्री आत्म्याला स्वरू पाचा विसर पाडण्यास सज्ज होऊन बसलेली आहे. या सामग्रीपासून कर्माचे आस्त्रव होत असतात. याप्रमाणे ंद्रियांचा व विषयकषायांचा संयोगझाल व दतनुरू प आपण मनवचनकायेची प्रवृत्ती केली की कर्मबंध होतो हे आस्रवाचे स्वरू प आहे.

८ संवरभावना

समुद्रातील जहाजाला पडलेले छिद्र बंद केले म्हणजे त्यात पाणी येण्याचे थांबते तद्वत कर्म येण्यीच द्वारे बंद केली म्हणजे कर्म येण्याचे थांबते याला संवर म्हणतात. सम्यग्दर्सन झाले असता. मिथ्यात्व आस्त्रवाचे द्वार रोकले जाते. इंद्रिये व मन ताब्यात ठेवल्याने तदद्वारे संवराची येणारे कर्म बंद होऊन संवर होतो. पषटकायजीवांचा घात करण्याचा त्याग कारणे केल्याने परजवांचा घात होत नाही व त्यामुळे हिंसा करमअयापासून ज्या कर्माचा बंध होत होता तो न झाल्याने संवर होतो. व्रतयुक्त आचरण न ठेवल्यामळे ज्या कर्माचे आस्रव होत होत ते व्रती झाल्याने होत नाहीत. कषायांना जिकून दशालक्षणिक धर्म धारण करण्याने, सच्चरित्र ठेवल्याने व कामक्रोधादिकांचा अभाव केल्याने संवर होतो. ध्यान, स्वाध्याय, तप यायोगे कर्माचे आगमन होत नाही म्हमून यापासून संवर होतो. तीन गुप्ती, पाच समिती, दशलक्षण धर्म द्वादषानुप्रेक्षा, बावीस परिषह सहन करणे व पाच प्रकारेच चारित्र पाळणे यापासून नवीन कर्माचा बंध होत नाही. मनवचनयाकेच्या प्रवृत्तीला आपल्या ताब्यात ठेवणे याला गुप्ती म्हणतात. परपीटा न व्हावी म्हणून सावधानतेने, प्रमाद न आणता गमन आदि क्रिया करीत राहणे याला समिती म्हणतात, दया ज्यात मुख्य असेल तो धर्म म्हणावा. स्वतत्वाचे वरचेवर चिंतन करणे ही अनुप्रेक्षा.कर्माच्या उदयाने प्राप्त झालेली क्षुधातृषा इत्यादिकांची वेदना न भीता सोसणे याला परीषहजय म्हणतात. राद्वेषादि दोषरिहत आपल्या ज्ञानस्वभावी आत्म्याच्या ठायी प्रवृत्ती करणे याला चारित्र म्हणतात. याप्रमाणे विषयकषायपासून पराङ्मुख होऊन, सर्व क्षेत्र कालात प्रवर्तन करणाऱ्याला वरील कारणआंनवी नवीन कर्मे येत नाहीत, हाच संवर होय. याप्रमाणे संवर होण्याची कारणे आहेत. याचा सतत विचार करी राहिल्याने मनुष्याला नवीन कर्माचाबंध होत नाही.

९ निर्जराभावना

निर्जराभावनेचे स्वरू प असे आहे. ज्ञानी पुरुष निदान न बांधता बारा प्रकारचे तपश्चरण करतात. त्यांच्या कर्माचा क्षय होतो. याप्रमाणे कर्मे उदयाला येऊन आपला रस जे सुखदु:कादिक फल देऊन नाहीशी होणे याला निर्जरा म्हणतात. हिचे दोन भेद आहेत.

१) कर्म उदयालाआल्यानंतर आपले फल देऊन नाहीसेहोते याला सविपाक निर्जरा म्हणतात. ही निर्जरा चारही गतीत होत असते. २) व्रत, संयम, तपश्चरण करू न कर्म उदयाला येण्यापूर्वीच त्याला नाहीसे करणे याला अविपाक-निर्जरा म्हणतात. कषाय मंद होत गेल्याने वरचेवर तपश्चरणाची शक्ती वाढत जाते तशी कर्माची निर्जरा अधिक होते. जे पुरुष कषायरू प शत्रूला जिंकून दुष्ट लोकांची दुर्वचने, उपद्रव, अनदर वगैरेनी मनात कलुषता उत्पन्न होऊ न देता सहन करतात त्यांची अधिक निर्जरा होते. ते त्यावेळी असा विचार मनात आणतात, ((मी पूर्वजन्मीपाप संपादन केले होते त्याचे हे फल आहे. ते शांतपरिणाम ठेवून सोसले तरच कर्मरू पी ऋण फिटण्याजोगे आहे, एरव्हीफिटणार नाही. या प्रसंगीजर दु:ख करीत राहीन तर कर्म सोडणार नाहीच, उलट असंख्यातपटीनेअधिक नवीन कर्माचा बंध होईल.उत्तम पुरुष शरीलराला केवळ मोह उत्पन्न करणारे, विनाशी, अशुध्द व दु:खदायक मानतात, सम्यग्दर्शन, ज्ञानचारित्राला केवळ मोह उत्पन्न करणारे, विनाशी, अशुध्द व दु:खधायक मनातात, सम्यग्दर्शन, ज्ञानचारित्राला सुख देणारे, निर्मल, नित्य, अविनाशी असे सजाणून आपली स्वत:ची निंदा करू न गुमवान पुरुषचा अत्यंत आदर करतात व त्याला आपल्याहून उच्च मानीत असतात, तसेच मनाला व इंद्रियाला जिंकून आपल्या ज्ञानस्वभावात सदैव लीन होतात. अर्थात् अशाच सत्पुरुषांना मनुष्यजन्म प्राप्त झाल्याचे सार्थक होय. त्यांच्याच पापकर्माची निर्जरा होते, संसाराचा नाश करणाऱ्या सतिशय पुण्याचा बंध होतो व त्याचा पुरषांना परम अतीद्रिय, अविनाशी, अनंत सुख पण प्राप्त होते. जे समभाव रू प सुखात लीन होऊन वारंवार आपरल्या निर्मस्वूपापाचा विचारमनात आणतात आणि इंद्रिये व कषायांना दु:खदायक जाणून त्यांना जिंकतात, त्या महापुरुषाची कर्मिनर्जरा होते, म्हणून आपणही तसे होण्याचा प्रयत्न करावा.((

१० लोकभावना

या भावनेत लोक म्हणजे काय, त्याची व्यवस्था कशी आहे, त्यात जीव कोठे कोठे राहतात, स्वर्ग, मोक्ष, नरक वगैरे कोठे आहेत या सर्व गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

प्रथमत: लोक म्हणजे काय हे पाहू. चौहोंकडे अनेंतातनंत आकाश व्यापून राहिलेले आहे. या आकाशाच्या अत्यंत मध्येभागी हा लोक विराजमान आहे. जेवढ्या आकाशात जीव., अजीव, धर्म, अधर्म आणि काल ही पाच द्रव्ये दिसून येतात, तेवढ्या आकाशाच्या प्रदेशाला लोक

असी सज्ञा आहे. या लोकात अनंतातनंत जीव आहेत. जीवाहून अनंतपटीने अधिकपुद्गल आहेत. धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य व आकाशद्रव्य ही एक एक आहेत. कालद्रव्य असंख्यात आहे. या सर्वांचे स्वरू प, आकार, अवगाहना (राण्याचे ठिकाण) वगैरे वर्णन करण्याने विस्तार होऊन ग्रंथ वाढ`ल.

´ÖÖ—Öê ¿Ö¸ß¸²Ö»Ö Ûú´Öß —ÖÖ»µÖÖ´Öãôê ŸµÖÖÖÓ“Öê £ÖÖê›ê ¾Ö´ÖÖÔ®Ö ®ÖÆæ ´ÆÔ™ê»Ö ŸÖ¸ß ÆÖŸÖê ‘ÖêŸÖ»Öê»µÖÖ µÖÖ ÝÖÖÎÓ£ÖÖŸÖê ÛúÖ´Ö ¯ÖæÞÖÔ ÆÖê‡Ô»Ö †ÃÖÖ ³Ö¸¾ÖÃÖÖ ¾ÖÖ™ŸÖ ®ÖÖÆß, ´ÆÞÖæ®Ö µÖê£Öê ŸµÖÖÖÓ“Öê Ã¾Öæ¸¯Ö ×¾ÖÃŸÖÖ¸Ö®Öê ÃÖÖÓ×ÝÖŸÖ»Öê ®ÖÖÆß. µÖÖ¾Ö¸ ¤ãÃÖ¸ê †®ÖêÛú ´ÖÖêšê ´ÖÖêšê ÝÖÎÓ£Ö †ÖÆêŸÖ, ŸµÖÖŸÖæ®Ö ÃÖ´Ö•Öæ®Ö ‘ÖêÞµÖÖ“Ö ¾ÖÖ“ÖÛúÖÓ®Öß Ûéú¯ÖÖ Ûú¸Ö¾Öß.((†ÃÖê ´Öæô ×ÆÓ¤ß †®Öã¾ÖÖ¤Ûú¸ ¯ÖÓ. ÃÖ¤ÖÃÖãÜÖ•Öß ×»Ö×ÆŸÖÖŸÖ.)

११ बोधिदुर्लभभावना

या भावनेचे स्वरू प थोड्यात असे आहे की, अनादिकालापासून हा जीव निगोदात राहिलला आहे. एका निगोदी जीवाच्या शरीरात, भूतकाली जिकते सिध्द जीव होून गेले त्याहून अनेंत पटीने अधिक जीव असतात. ते आपापल्या कार्मण शरीराची अवगाहना धारण करू न एकाच शरीरात राहतात. अशा प्रकारच्या बादर (स्थूल) व सूक्ष्म निगोद जीवांनी हा लोक सर्व बाजूंनी खाली, वर आत, बाहेर, भरलेला आहे. याचप्रमाणे पृथ्वीकाय वगैरे पंचस्थावर जीवांनीही भरलेला आहे. यातून त्रसपर्याय प्राप्त होणे हे रेतीच्या मैदानात पडलेल्याबारीक हिरकणीसरखे दुर्लभ आहे कदाचित यातूनही मोठ्या प्रयासाने त्रसपर्याय प्राप्त झाला तरी सर्व इंद्रिये परिपूर्ण प्राप्त होऊन पंचेद्रियत्व पूर्ण होणे हे दुर्लभ आहे. विकलत्रयात जन्म होऊन पुन तेथून निगोदात जावे लागते. तेथे अनंतकाल राहून मग पंचस्थावर पर्याय प्राप्त होतो. तेथे असंख्यात किंवा संख्या काल पूर्ण करू न पुन: निगोद प्राप्त होतो. याप्रमाणे परिभ्रमण करता करता अनंत परिवर्तने पूर्ण होतात. यातून पंचेद्रियपणा प्राप्त होणे फार कठीण दैवयोगाने तो प्राप्तझाला तरी तो मनसहित प्राप्त होणे कठिण. पंचेद्रिय-पर्याय झाला पण सारासार विचार करणारे मन प्राप्त इ

ाले नाही तर त्याचा काय उपयोग (पुन: अज्ञान कायम राहिल्याने नरकिनगोदात जाऊन अनंतकाल परिभ्रमण करावे लागणार. अशाकठिण अवस्थेतून सुदैवाने पार पडून जर मनसहित पंचेद्रियपर्याय प्राप्त झाला व त्यात सिहं, वाघ, यासारखे भयंकर क्रूर, रौद्र-परिणाणी, अशुभ लेश्याधारक होऊन जन्मलो तर मन असूनही काही उपयोग नाही. रात्रंदिवस क्रूर परिणामामुळे पुनरिप नरक ठेवलेला. याप्रमाणए नरकात, पशुयोनीत अथवा स्थावर योनीत परिभ्रमण करीत अनंतकालक्षुधा, तृषा, शीत, उष्ण,मारण, ताडन सहन करावे लागते. त्यातून चौहाट्वार सापडलेल्या मूल्यवान रत्नाप्रमाणे दुर्लभ असा मनुष्यजन्म प्राप्त झाला व जर तो नीच कुलात जन्मला तर सर्व व्यर्थच होणार. कारण त्याकुलात जन्मघेत्लायमुळे पापाचा संचय होऊन पुन:नरकप्रपाप्ती आहेच पुन नरजन्म सहजासहजी प्राप्त होणे कठिण. यातून आर्यखंडात जन्म होणे फार दुर्लभ. आर्यखंदात कदाचित काही पुण्यईमुळे जन्म झाला तरी त्यात उत्तम जाती व ुत्तम कुल प्राप्त होणे कठिण. भिल्ल, कोणी चांडाळ, चंभार, कुलाल, परीट, न्हावी, लोहार वगैरे पुष्कळशी कुले आहेत. कदाचित उत्तम कुलात उत्पन्न झाला तरी धन जवळ नसले तर काय करावयाचे (पशू सारखे ओझे वाहावयाचे किंवा नीच कुलात उत्पन्न झाले असतील त्यांची सेवा करावयाची व दिवसाच्या आठप्रहराती नीचकर्मे कूरन पराधीन रोहून पाठ भरावयाचे अशा स्थितीत उत्तम कुलात जन्म होऊन तरी काय फायदा (कदाचित उत्तम कुल व श्रीमंती या दोन्ही गोष्टींची अनुकूलता झाली तरी शरीराची सर्व इंद्रिये परिपूर्ण असेणे कठिण. पुष्कळ श्रीमंती असून कान नसेल तर काय करावे(इंद्रियपूर्णताही कदाचित् प्राप्त झाली पण ज्याच शरीर रोगी त्याला स्वास्थ्य मिळून आयुष्य कसे टिकणार(दीर्घायुष्यही प्राप्त झाले तरी त्यात शील म्हणजे मनवचनकायेची न्यायपूर्वक प्रवृत्ती नसली तर त्या आयुष्याचा काय उपयग(न्याप्रवृत्ती असली तरी सत्संगती प्रप्त होणे दुर्लभ, सत्संगती असूनही सम्यग्दर्शन प्राप्तहोमे दुर्लभ. सम्यक्त्व असूनही चारित्र लाभणे कठिण. चारित्र असूनही ते मरेपर्यंत स्थिर राहून अखेर समाधिमरण साधणे दुर्लभ. रत्नत्रय प्राप्त होऊनही जो तीव्रकषायांच्या स्वाधीन होईल तो संसार समुद्रात बुडेल. त्याला समुद्रात पडलेल्या रत्नाप्रमाणे पुन: रत्नत्रय प्रप्त होणे कठिण हौील. मनुष्यगतीत मात्र हे प्रपात होते व याच गतीत तपव्रतसंयम धारण करू न निर्वाण प्राप्त होणे कठिण हौील.मनुष्यगतत मात्र हे प्रप्त होते व याच गतीत तपव्रतसंयम धारण करू न निर्वाण प्राप्त करू न घेता येतो. याप्रमाणे दुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त झाला असताही जे विषय सुखाच्य नादी लागतात ते आपलया जवळ असेलेल्य अमूल्य प्रभावशाली रत्नाला भस्म करण्याकरिता जाळून टाकतात असे समजावे.१२ धर्मभावना

धर्मभावनेचे थोड्‌यात स्वरू प सांगावयाचे म्हणजे प्रथमत: धर्म कशाळा म्हणतात याचा विचार करावयास पाहिजे. याचे स्वरू प दशलक्षाणिक धर्माचे वर्ण करताना विस्ताराने सांगितले आहेत. धर्म म्हणजे आत्म्याचा स्वबाव. हा सर्वज्ञ वीतराग देवांनी दशलक्षण, रत्नत्रय धर्माचा स्वभाव व जीवदयारू प सांगितलेला आहे, यांचे विवेचन प्रसंगानुसार या ग्रंथात येऊन गेले आहे. संगसारात अशाप्रकार्या धर्माला जाणण्याची सामग्री प्राप्त होणे कठिण. धर्मावर श्रध्दा, धर्माचे यथार्थ ज्ञान व धर्मयुक्त आचरण हीक्वचित एखाद्या विरळ्यु पुरषाला मोहकर्माच्यामंदतेने व कर्माच्या उपशमाने प्राप्त होतील. हा जीव इंद्रियांच्या विषयावर आणि आपलया स्त्री, पुत्र, मित्रादिकांवर प्रीती करीत असतो तशी प्रीती जर एका जन्मात धर्मावर करील तर संसारातील सर्व दु:खाचा अभाव होऊन अक्षाय सुख प्राप्त होईल. संसारी जीव रात्रंदिवस ुख प्रप्त व्हावे अशी इच्छा करीत असतात. पण धर्नमाचरणाविषयी त्यांचाय मनात आदर नसल्याने सुख कोठून प्राप्त होणार(बी पेरल्याशिवय धान्य कोठून उत्पन्न होणार(संसारात इंद्रपणा, अहमिंद्रपणा तीर्थंकरत्व, चक्रर्तित्व, बलभद्रत्व, नारायणत्व वगैरे प्राप्त होतात ते सर्वधर्माच्या प्रभावाचे फल आहे. त्याचप्रमाणे इहलोकी उत्तम कुल, उत्तम रू प, बल, ऐश्यर्य, राज्य संपपत्ती, आज्ञा, सत्पुत्र, सुस्वभावीस्त्री, हितकर्ता मित्र, इच्छित कार्ये सिध्दीस नेणारा सेवक, निरोगी शरीर, उत्तम भोगोपभोग, देवासारखे राहण्यास सुंदर घर, सत्यंगगती, क्षामा विनय शांतवृत्ती,मंदकषाय, पांडित्य कवित्व, चातुर्य, हस्तकला, पूज्यत्व,, लोकमान्यत्व, कीर्ती, दातृत्व, औदाझय, शैौर्य वगैरे उत्तम सामग्री, उत्तम गुण, उत्तम बुध्दी, उत्तम प्रवृत्ती वगैरे जे आपल्या पाहण्यात व ऐकण्यात येते ते सर्व धर्माच्या प्रभावामुळे प्राप्त झालेले आहे. धर्माच्या प्रभावाने विषम ते सुगम होते. मोठमोठे उपद्रव दूर होतात, उद्योग न करणाऱ्यालाही लक्षमी येऊन माळ घालते. अग्नीचे जल होते, वाऱ्याचे, पावसाचे, रोगाचे, देवीचे, सिंहाचे, वाघाचे, नदीचे, समुद्रचे विषाचे परचक्राचे, दुष्ट राजाचे, वैऱ्याचे वचोरांचे भय राहत नाही. आत्म्याला अनेक प्रकारची सुखशांती व सौख्या प्राप्त होते. म्हणून सर्वज्ञानच्या वचनावर भरंवसा ठेवणाऱ्यांनी धर्माला शरण जाऊन तो ग्रहण करावा व त्याप्रमाणे आचरण करावे हेच योग्य आहे.

याप्रमाणे येथवर संस्थानिवचय नामक धर्मध्यानात बारा भावनांचे स्वरू प थोड्‌यात वर्णिले. धर्मध्यानाचे सविस्तर वर्मन (ध्यान(नाम अंतरंग तपाच्या भेदात कले आहे. धर्मध्यानाचे ज्ञानार्णव नामक ग्रंथात पिंडस्थ, पदस्त रू पस्थ व रू पातील असे चार भेद आहेत.

धर्मध्यानाचे स्वरू प

पिंडस्थ ध्यानात पाच प्रकारच्या धारणा धारण कराव्या असा भगवंताचा उपदेश आहे. या धारणांचे यर्थार्थ स्वरू प जाणणारा संयमी रुपुष संसाराचा नाश करू शकतो. पिण्डस्थान ध्यान त्या पार्थीवी धारणा, आग्नेयी धारणा, पवन धारणा, वरू णी धारणा वत्त्वरू पवती धारण अशा पाच आहेत त्यातून पाझथीवी धारणेचे स्वरुप असे आहे.

एका उज्ज्वल, क्ष ाोभरहित, शब्दरिहत, मध्यलोकप्रमाण विस्तीर्ण, क्ष ाीरसमुद्रता जंबूद्वापाएवडे, तप्तसुवर्णाप्रमाणे ज्याची कांती आहे अशा पद्मरागमण्याचे केसर ज्यात आहेत व ज्याला एक हजार पाकळ्या आहेत अशा कमलाची कल्पना करावी. त्या कमलाच्या मध्याभागी मेरू पार्थिवी धारणा पर्वतासारखी तेज:पुंज कर्णिका असून, तीमध्ये शरत्कालीन चंद्राप्रमाणे निर्मल सिंहासनावर क्ष ाोभरहित, रागद्वेषरहित, कर्मनाशोद्युक्त, निश्चल विराजमान असलेल्या आत्म्याचे चिंतन करावे. हिला पार्थिवी धारणा म्हणतात.

हिचा दृढ अभ्यास झाला म्हणजे त्या स्फटिकमय सिंहासनावर बसून आपल्या नाभिमंडळाच्या ठायी सोळा पाकळ्यांचे मनोहर असे एक कमल आहे असे चिंन करावे. त्या कमलाच्या एकेका पाकळीवर सोळा स्वरांची पंक्ती म्हणजे अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लु ए ऐ ओ अग्नी धारणा औ अं अः स्थापन करावी. त्या कमलाच्या कर्मिकेमध्ये असणारे ((ह((अक्षर, रेफ, बिंदु वअंर्धचंद्राकार कलेने युक्त अशा एका बिंदूतून कोटि कांतिकयुत हहा दिशा व्यापणारे (हँ(या मंत्राचे चिंतन करावे. यानंतर त्या रेफातून हळू हळू धूर निघत आहे, मग अग्नीचे कण त्यातून निघत आहेत, पुढे त्य महामंत्राच्या धाऱ्यापासून ज्यालांचा समूह निघत आहे, अशी क्रमने कल्पना करावी. तो ज्ललासह वरच्या बाजूस एकसारखा वाढत आहे. तो वाढत वाढत आपल्या हृदयात अधोमुख असणाऱ्या अष्टकर्मरू पी आठ पाकळ्यांच्या कमलाला भस्म करन बाहेर येत असून, तो त्रिकोण अग्निमंडळ अग्नीचे बीजाक्षर रकार व स्वस्तिक चिह्नांनी युक्त बनून आपल्या ज्वालांनी शरीराला दग्ध करीत आहे. यानंतर तो सुवर्मासारखा तेज:पुंज निर्धूम अग्नी प्रज्वलीत होऊन अंतरंग भागी मत्ररू पाने कर्माचे दहन करीत आहे व बाह्यत: शरीराला दग्ध करीत आहे असे मानून, त्याला दग्ध करम्ययग्य काही न राहिल्यामुळे हळू हळू तो आपोआप शांत होत आहे अशी कल्पना करावी याला अग्निधारणा म्हणतात.

पवन धारणेमध्य पवन (वायु) महान वेगवान व बलवान आहे अशी कल्पना करू न तो देवसमूहाला चालायमान करणारा, मेघाला हलवून सोडणारा, समुद्रात अनेक लाटा उतपन्न करमारा, त्रिभुवनात संचार करणारा, दिशांच्या मुखात प्रवेश करणारा, जगाच्य मध्यभागी पवन धारणा फेलणारा व पॉथ्वीच्य खाली गमन करणारा, सर्व आकाशभर व्यापलेला आहे अशी क लपना करावी. यनंतर तो प्रबल वायू कर्मरू पी धूली व शरीर नाहीस करू न हळू हळू शांत होत आहे अस चिंतावे.

वारू णीधारणेत आकाश हे सर्वत: इंद्रधनुष्य, विजा, गर्जना करणाऱ्या मेघांनी भरलेले असन मोतयासारखी निर्मल वृष्टी करीत आहे अशीकल्पना करावी. त्यानंतर वरू ण बीजाक्षरांनी मडित व अमृतासारख्या पाण्याने भरेल्या आकाशात अर्धचंद्रकार वरणपुर आहे असे वारू णी धारणा मनात आणून तो अचिंतयप्रभावी दिव्यध्वनिरू पी पाण्याने शरीरातून उत्पन्न होणाऱ्य सर्व रजाचे (धूलीचे) प्रक्षालन करीत आहे. अस चिंतन करावे, यास वारू णी धारणा म्हणतात.

यापुढे तत्त्वरू पवती धारणेचे चिंतन करावे. यात सिंहासनावर विराजमान, दिव्य अतिशयांनी युक्त, पंचकल्याणिकांची महिमा धारण करणारा, चार प्रकारचया देवसमूहाकडून वंद्य, संपूर्ण कर्मरहित, अतिशय निर्मल, प्रगट पुरुषाकार सप्तधातुरहित शरीर असणारा, पौर्णिमेच्या तत्वरू पवती धारणा चंद्रासारखी कांती धारण करणार, सर्वज्ञरू प आपला आत्मा आहे असे चितन करावे.

याप्रमाणे पाच धारणा ज्यात आहेत अशा पिंडस्थानाचे चिंतन करण्यास जो योगी आपले मन निश्चल करतो त्याला संसार करता येतो. या ंडिस्थानात आपल्या अप्रतिम तेजाचे जगाला आल्हाद उत्पन्न करणारा, सर्वज्ञतुल्य, मेरू पर्वताच्या शिरोभागी असलेल्या सिंहासनावर विराजमान, सर्व देवाकडून वंद्य असा आपला आत्मा आहे अस दृढ चिंतन केल्याने तो जिनागमरू प महासमुद्राचा पारगामी होतो. या ध्यानाच्या प्रभावानेच दुष्टकृत विद्यामंत्रयंत्रादि क्रू र क्रियांचा नाश होतो. सिंह, वाघ, साप गेंडा, हत्ती वगैरे क्रीर जीव शांत होतात. ते कोणताही उपद्रव्य करू शकत नाहीत. भूत, पिशाच, रात्रास , ग्रह शाकिनी वगैरे दुष्ट व क्रू र देवांच्या क्रू र वासनांचा अभाव होतो.पदस्थध्यान

यापुढे पदस्थध्यानाचे स्वरू प पाहू. पूर्वाचार्यांनी प्रसिध्द सिध्दांतात जी मंत्रपदे लिहिली आहेत त्यांचे चिंतवन करणे याला पदस्थध्यान म्हणतात. प्रथमत: नाभिकमलाच्या ठिकाणी सोळा पाकळ्यांचे एक कमल आहे अशी कल्पना करावी. नंतर त्याच्या प्रत्येक पानावर सोळा स्वरांची

भ्रमण करणारी एक पंक्ती आहे ते सोळा स्वर म्हणजे अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लॄ ए ऐ ओ औ अं अ: हे होते. यानंतर आपल्या हृदयात चोवीस पाकळ्यांचे एक कमळ कल्पावे. चोवीस पाकळ्या व एक कर्णिका मिळून पंचवीस स्थाने कल्पून त्यावर क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ डढ ण त थ द ध न प फ ब भ म ही अक्षरे कल्पावी. त्यानंतर मुखात आठ पाकळ्यांचे एक कमल आहे अशी कल्पना करून त्यांच्या आठ पाकळ्यावर (य र ल श ष स ह(ही आठ अक्षरे प्रदक्षिणेसारखी फिरत आहेत असे चितन करावे. य अनादिसिध्द वर्ममातृकेचे स्मरण करणाऱ्या पुरुषाला श्रुतज्ञानाचे पूर्ण ज्ञान होते. या वर्णमातृका ज्ञानाच्या प्रभावाने हरवलेल्या वस्तूचे ज्ञान होते. क्षयरोग, अरूची, मंदाग्नी, कोड, उदर, श्वास, खोकला वगैरे रोग असतील तर ते नाहीसे होतात. याशिवा असामान्य कवृत्व व महंतपुरुषाकडून पूज्यपणा प्राप्त होऊन गति प्राप्त होते. परमागमात पस्तीस अक्षरी मंत्र (णमो अरहंताणं(, णमो सिद्धाणं, णमो आयरियाणं, णमो उवज्झायाणं, णमो लोए सव्वसाहूणं(व षोडशाक्षरी मंत्र (अर्हत्सिध्दाचार्यो पाध्ययसर्व साधुभ्भो नम:(याप्रमाणे सांगितले आहेत. त्यांचे ध्यान करावे. याचप्रमाणे **µÖÖ ‹ÛúÖõÖ¸ß ´ÖÓ¡ÖÖ“Öê ¬µÖÖ®Ö Ûú¸Ö¾Öê. (ÞÖ´ÖÖê** अरिहंताणं(हा सप्ताक्षरी मंत्र अथाव (असिआउसा(हा पचाक्षरी मंत्र पंचपरमेष्ठीचा वाचक आहे. याचप्रमाणे अनेक मंत्र आहेत. ते सर्व गुरूपदेशावरून समजून घेऊन तयंचे ध्यान करावे. (चत्तारि मंगलं, अरिहंत मंगलं, सिध्द मंगलं, साहू मंगलं, कवलिपण्णत्तो धम्मो मगलं(ही मगलपदे आणि चत्तारि लोगुत्तमा, अरिहंत लोगुततमा, सिध्द लोगुत्तमा, साहू लोगुत्तमा, केवलिपण्णत्तो धममो लोगुत्तमा(ही चर ुत्तमपदे व ((चात्तारि सरणं पव्वज्जामि, अरिहंते सरणं पव्वज्जामि, सिध्दे सरणं पव्वज्जामि, सहू सरणं पव्वज्जामि, केवलिपण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि ही चार शरणपदे यंचे कर्मपटल नाहीसे होण्याकरिता नित्य ध्यान करावे. त्रैलोकयात सर्व पदार्थात ही चार पदेच मंगल आहेत. ही चारच उत्तम आहेत व ही चारच शरण जाण्यायोग्य आहेत. यें विस्मरण कधीही होऊ देऊ नये. यप्रमाणे अनेक मंत्र जीवांचे रागद्वेष मोहादिक विकार नाश करण्यास व वैरिवरोधदुर्ध्यानादिक नाहीसे करून परमशांत भाव उत्पन्न करणारे आहेत. त्या सर्वांचे, विषयप्रीती कमी व्हावी, पंचेद्रियंच्य विषयांना जिंकता यावे, वीतरागता वृध्दिंगत व्हावी, परवस्तूवरील इच्छा नष्ट व्हावी, पंचेद्रियांच्या विषयांना जिंकता यावे, वीतरागता वृध्दिंगत व्हावी, परवस्तूवरील इच्छा नष्ट व्हावी, एतदर्थ गुरूपदेशावरून ध्न करावे. यप्रमाणे ध्यन, जपजाप्य करणारयाच्य कार्याची निर्जरा होऊन क्रमे संसारपरिभ्रमणाचा अभाव प्राप्त होतो. य उलट रागद्वेषाच्य वश होऊन ज जरण, मारण, उचचटन, वशीकरण वगैरे करतात, विषयभोगकरिता शत्रूंच नाश करतात, राज्यैश्वर्य प्रापत व्हावे म्हमून जपजाप्य मंत्रध्यान, तपश्चरण करतात तरी घोर संसारपरीभ्रमणाल कारण अशा

मित्यदर्शानादिक अशुभ कर्मचा बंध करतात. खोटी वासना, खोटे ध्यान, व्यंतर देव, देवी यक्षिणी वगैर कुदेवांच ध्यान करन आपले परणाम ज्ञान-श्रध्दानापासून पराङ्मुख करणे यमुळे संसारबंधन होते. कदाचित एखादयला चितत्तच एकाग्रतारूप तपश्चरणाच्य प्रभावाने अथवा मदकषायाच्या प्रभावाने अथवा शुभकर्मच्या उदयो खोटी विदया सिध्द सिध्द झाली, तरी त्यपासून त्याला विषय कषायाची वृध्दी व अभिमान याचीच प्राप्ती होते व त्यामुळे समयक् श्रध्दाज्ञान आचरणाचा घात होऊन पापप्रवृत्तीमुळे दुर्गतीला जावे लागते. महणून वीतरागता नष्ट कणारे खोट मंत्र, यंत्र, मुद्रा, वगैर कृतींच त्याग करावा. मोहरूपी अग्नीने दग्ध होणाऱ्या या जगात कषायांचा त्याग करून आत्मकल्याण करून घेणारप्राणीक वचित अढळून येतो. व जे याप्रमणे कषांयाना जिंकतातत्तेच संारातून मुक्त होतात. एरव्ही हजारो काबाडकष्ट करून दु:ख सोसणाऱ्या अनेक प्रकारच्या आधिव्याधींनी व्यापून, रागद्वेषमोहरूपी मदिरा प्रशन करून, अति निंद्य अशा घरात राहणाऱ्या मठ्य बुध्दमान पुरषाला देखील प्रमद जिकून चंचल मनाला वश करून घेता येणार नाही. गृहस्थाश्रमात अनेक प्रकारा परग्रहांचा संयोग असतो. तयतून प्रतेक व्लूवरील प्रेमाने व आशारूप पिशाचीने ग्रासिलला, सत्रीच्या प्रेमाने अंद झालला जीव, आतमयाचे हित कशात आहे हेजाणून घेण्यास समर्थ होत नाही. त्याच प्रमाणे गृहस्थाश्रम, रात्रंदिवस आर्तध्यान हाच कोणी एक अग्नी, त्यायोगे प्रज्वलित झालेल कुवासनारूप धूर त्याने ज्ञानरूपी नेत्र ज्यचे झाकून गेल व नानाविध चिंताजवराने जयंचे आतम निश्चेष्ट बनून गेला, त्यांना कधीही ध्यनाची सिध्दी होणार नाही. हा प्राणी आपदारूप चिखलात फसून प्रबल रागरूपी पिंजऱ्यात परिग्रहरूपी विषाने मूरर्च्छित हऊन अनेक पीडा भोगीत आहे, तयास आपल्या आत्म्याचे हित करणारे ध्यान के करता येईल(हा आरंभपिरग्रहामध्ये ममत्वबुध्दी ठेवून स्वत: स्वत:लाच बांधून घेऊन पराधीन होत आहे राद्वेषादिक वैऱ्याचे नाश गृहतयगी तपस्वीशिवाय इतरांना करता येणार नाही. तपस्वी होऊनही जर यथार्थ तत्त्वांचे ग्रहण न केल तर तो मिथ्यामार्गी होतो. त्यालाही ध्यनिसध्दी होत नाही. यतिपणा धारण केल पण पूर्वापराला विरोधक अशाप्रकारचे तत्त्वज्ञान मानात बाणले तरत्यालाही ध्यानसिध्दी होऊ शकणार नाही. सर्वथा एकान्त ग्रहम करणाऱ्या पाखंडी लोकंना अनेकांतस्वरूपी व्यत ज्ञान होणे शक्य नाही. त्यांना ध्यान कोठून येणार(जिनेंद्राच्या आज्ञेला अनुसरून न वागणाऱ्यांनी मुनिलींग धारण केले व मन-वचन-कायेची कुटिलता सोडली नाही, शिष्य वगैरे वाढवून त्यायोगे आपली उच्चता होते असा विचार मनात असला, स्वत:ची कीर्ती, पूज्यता, अभिमान, सत्कार हे सर्व पुष्ट व्हावेत अशी मनात इच्छा असली, लोकरंजन करण्याकडे मनाची अधिक प्रवृत्ती असली, ज्ञाननेत्र उघडे `वण्याकडे लक्षय कमी असले, गर्वाने अंगात ताठपणा भरलेला असला, गोड गोड खाण्याची लालसा अंत:करणात वरचेवर उत्पन्न होत असली, पक्षपात करणअयाची सवय सुटत नसली व

स्वभावातून हलकटपणा नाहीसा झाल नसला, त्याने मुनिवेष धारण केला तरी त्याला ध्यानसध्दि कदापि होणार नाही. कारण काम, क्रोध, लोभ, मोह ज्याचाय ठायी ओतप्रोत भरलेले व कुशास्त्राकडे ज्याची प्रवृत्ती आहे त्याला ध्यान कसे व्हावे(याचप्रमाणे रात्रंदिवसा रागभावात मनात उत्पन्न होत आहे, सदैव इंद्रियांचे विषय भोगण्याची तयार चाललेली आहे, मनात करूणाभाव न धारण करता अनेक प्रकारच्या हास्य, कौतुक, मायाचार, युध्द, कामशास्त्रादिकांच्या गोष्टी व उपदेश चालू आहेत, अशा पुरुषाला ध्यान स्वप्नातही प्राप्त होणार नाही. जिदीक्षा धारण करू नही जे आपले महत्व वाढिवण्यासाठी वशीकरण, आकर्शण मारण, उच्चाटन, जलस्तंभन, अग्निस्तंभन, विषस्तंभन, रसकर्म, रसायन, पादुकाविद्या, अंजनविद्या, पुरूक्षोभ, इंद्रजाल, बलस्थंभन, हारजीत, विद्याछेद व भेद, वैद्यविद्या, ज्योतिषिविद्या, यक्षिणीसिध्दि, पातालिसध्दि, कालवंचना, जांगुली, सर्वमंत्र, भूतिपशाच, क्षेत्रपालसाधन, जलमंथन-सूत्रबंधन इत्यादि कर्माकरिता ध्यान, मंत्रसाधन व घोर तपशअचरण करतात त्यांना मिथ्यात्व कषायांच्या वश होण्याने घोर कर्माच्या बंधाचे कारण दुर्ध्यान घडते. या दुर्ध्यानाच्या प्रभावाने त्यांना नरकितर्यचादि कुगतीमध्ये अनंतकाल भ्रमण करावे लागते. अशा प्रकार्चाय पाखंडी लोकांच्या नादी लागून त्यांची उपसाणा करणाऱ्यांना व अनुमोदन देणाऱ्यांना देखील त्याबरोबर दुर्गतीला जावे लागते हे फक्त के मनात बाळगून खोटे मंत्र, तंत्र, यंत्रादिकांच्या नादी लागू नये हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग आहे. यावर कोणी म्हणेल की, खोट्या मंत्रतंत्रादिकांचा व जारणमारण, उच्चाटणादिकांचा द्वादशांग वाणीतच समावेश होत आहे ना(मग त्यांचा निषेध करम्याचे काय प्रयोजन(याचे समाधान जरी द्वादशांगवाणीत संपूर्णम त्रैलोक्यात असणारे द्रव्यक्षेत्रकालव, विष, अमृत आयंचे वर्णन असले तरी विष हे त्यताग करणअयायोग्य व अमृत हे ग्रहण करण्यायोग्य आहे असे त्यात प्रतिपादन केले ाहे, म्हणून खोटे मंत्र, खोटी विद्या वगैरे सर्व त्याज्य आहेत. अर्थात अशा सर्व कुविद्यांचा त्या करून कर्मसमूहांचा नाश करणआऱ्या व वीतरागता उत्पन्न करणाऱ्या पंचपरमेष्ठी पदांचेच ध्यान करणे योग्य आहे. याप्रमाणे धर्मध्यनातील पदस्थध्यानाचे वर्णन केले.

रुपस्थ ध्यान

यानंतर रू पस्थ ध्यानात, भगवान अरहंत परमेष्ठी समवसरणात विराजमान होऊन असंख्यात इंद्रिदक देवांकडून वंद्य होत्साते बारा प्रकार्चाय सबेतील सर्व जीवांना उत्कृष्ट धर्माचा उपदेश करीत

आहेत असे मनात आणून त्यांचे ध्यान करावे. भगवंताचे धर्मोपदेश समवसरणाचे

देण्याचे स्थान (समवसरण) जमिनीपासून पाच हजार धनुष्य उंच असून स्वरू प

त्याला वीस हजार पायऱ्या आहेत. त्याची भूमी हिरव्या पाचूंनी व नील

मण्यांनी बिनविलेली, त्यावर गोल सिंहासन असून त्यास झालर लावलेली आहे. ते सिंहासन त्रैलोक्यरूप लक्ष्मीचे मुखवलोकन करण्याचा आरसा आहे की काय असा भास होतो. त्या सभास्थानाचे वर्णन करणे अशक्य आहे. ते प्रत्यक्ष कुबेराने रचिलेले आहे. जो कुबेर साक्षात आपल्या रचनाचातुर्याने ते स्थान बनविण्यास सिध्द झाला व त्याचे वर्णन आमच्या सारख्या मंदबुध्दि माणसाच्या हातून कसे होऊ शकणार(तरी पण ताचे यथामति वर्णन केले असता त्यापासून शुभ ध्यानाची उत्पत्ती व भव्य जीवांना त्याचे श्रवण, चिंतन केल्यापासून अतिशयआनंद होतो म्हणून येथे थोड्क्यात वर्णन केले आहे.

त्या सभेची बारा योजन प्रमाण इंद्रनील रत्नाची गोल जमीन आहे, त्यापुढे अनेक समूहांनी बाधलेला धूलिसालनामक कोट आहे. त्या कोटातीूल हिरव्या पाचूच्या प्रभेने कोठे आकश हिरवे झाल्याचा भास होतो, तेर कोठे पद्मराग रत्नाच्या प्रभेन ते पिवळसर धूलिशाल कोट असल्यासारखे वाटते. कोठे मेचक (अनेक रंगाच्या) रत्नांची प्रभा, तर कोठे चंद्रकांत मण्याची प्रभा आकाशावर पडल्यामुळे तद्रूप भासते. याप्रमाणे अनेक कांतिमान रत्नांच्या प्रभेने तो धूलिशाल कोट आकाशात जणू इंद्रधनुष्याचा भास उत्पन्न करतो. कोठे त्या धूलिशाल कोटात असलेल्या सुवर्णाच्याप्रबेने आकाश ही सुवर्णमय दिसू लागते. याप्रमाणे अतिशय कांतिमान अशा धपुलिशाल कोटाच्या त्या तोरणात रत्नमाला लावलेल्या आहेत.

कोटाभावेती चोहोंबाजूला एक योजन रुंद असा आत प्रवेश करण्याचा एक मोठा रस्ता आहे. त्या रस्त्यावरून बरेचसे दूर गेल्यानंतर मधोमध सुवर्माचे चारमानस्तंभ आहेत. ते अतिशय उंच आहेत. मानस्तंभाभोवती चारही बाजूला चार दरवाजे असलेले तीन कोट सुवर्णाचे चार आहेत. त्या कोटातसोळा पायऱ्या असलेला एक चबूतरा आहे. त्यावर मध्यभागी मानस्तंभ हे मानस्तंभ उभारलेले आहेत. त्या मानस्तंभाला दुरून पाहताच कोणी कसाही तीव्र अभिमानी मिथ्यादृष्टी असला तरी त्याचा मान गळून जातो. मानस्तंभाच्या मुळाशी सिंहासनावर सुवर्णाची जिनप्रतिमा आहे. त्या प्रतिमेचा क्षीरसमुद्रातील पाण्याने इंद्रादिक देव अभिषेक करतात. अभिषेकाच्या जलाने ते सिंहासन पवित्र झाले आहे. सिंहासनापुढे त्या ठिकाणी नेहमी देव व मनुष्य नृत्यवादित्रासह भगवंताचे स्तवन करीत असतात. सिंहासन त्या जागेच्या अगदी मध्येभागी आहे. त्यावरच्या बाजूला तीन कटनी (थर) आहेत. त्यावरसोन्याचे मानस्तंभ आहेत. मानस्थंबाच्या अग्रभागी तीन छत्रे आहेत. ती पहिल्याने मिथ्यादृष्टीचा मान नाहीसा होतो. म्हणून त्यांना मानस्तंभ म्हटले आहे.

त्या मानस्तंभाच्या चारही बाजूंना चार विहीरी स्वच्छा पाण्याने भरलेल्या आहेत. त्यात अनेक प्रकारची कमले प्रफुल्लित झालेली आहेत. विहिरीचे तट स्फटिकमण्याच आहेत. त्या तटावर अने प्रकारचे पक्षी मधुर शब्दकरीत असतात. पक्ष्यांच्या

शब्दी, भ्रमरांच्यां मानस्तंभाजवळील गुंजारवांनी पक्षी देखील भगवंताची स्तुती करू लागले की काय असा भास विहीरी होतो. पूर्वदिशेच्या मानसंतभाच्या पूर्वबाजूला नंदा नंदोत्तरा, नंदवती व नंद्यांचा,दक्षिणेच्या मानस्तंभाभोवती विजया, वैजयंती, जयंत व अपराजिता: पश्चिमेला अशोका, सुभद्रा, सिध्दा व कुमुदा, उत्तरेला नंदा, महानंदा, सुप्रबुद्दा, प्रभंकरी याप्रमाणे चारही दिवसांच्या मानस्थंळाभोवती सोळा विहिरी आहेत. प्रत्येक विहिरीच्या दोन तटाजवळ दोन पाण्याचे कुंड आहेत. प्रत्येक विहिरीच्या दोन तटाजवळ दोन दोन पाण्याचे कुंड आहेत त्या कुंडातील पाण्याने पादप्रक्षालन करून मानस्तंभाचे पूजन करण्याकरिता जावे लागते.

या कुंडापुढे काही मार्ग आक्रमण केल्यानंतर मोठा रस्ता सोडून चोहोंबाजूंना कमलपुष्यांनी व फाण्याने भरलेला खंदक आहे. तो खंदक नसून प्रभूला वंदन करणअयाकरिता गंगानदीच आली आहे कीकाय असे वाटते. तो खंदक हेच कोणी एका आकाश व त्यात प्रतिबिंबित खंदक झालेली पुष्पे ही नक्षत्राप्रमणे शोबतात. त्या खंदकाच्या रत्नखचित तटावर अनेक जातीच्या पक्षयांनी आपल्या मधुर शब्दांनी व आपल्या नानाविध रंगाच्या प्रतिभेने पाण्यात प्रतिबिंबित होऊन त्याला मनोहर भोभा आणली आहे. खंदकाभोवती एकयोजन रुंदीची गोलाकार बाग आहे.

त्या खंदकाच्या आतील जमिनीचा भाग चारही बाजूंनी अनेक प्रकारच्या मनोहर वेलींच्या वनांनी व्यापलेला आहे. त्या वनात अनेक लाहन गुल्मवृक्षाढुडपे व समस्त ऋतूतील फले-पुष्पे फुललेलली आहेत. त्यायोगे जणु काय ते वन देवांगनांच्या मंद हास्यांनी वने प्रफुल्लित झाले आहे भास होतो. ज्या ठिकाणी मंद सुगंध वाऱ्याच्या लहरींनी भ्रमर लुब्ध होून गेले आहेत, असा वेलीच्या वनात क्रीडा करण्याचे पुष्कळसे लहान लहान पर्वत आहेत. रमणीयमनोहर शय्येने युक्त असे ठिकठिकाणी लतामंडप तेथे आहेत. त्याठिकाणी अनेक देवांगना जाऊन भगवंताची स्तुती करीत असतात. त्या लतामंडपात चंद्रकांत-मण्यांचा अतिशय थंड अशा शिला देवांना विश्रांती घेण्याकरिता ठेवलेल्या आहेत.

धूलिशाल कोटापासून पुष्पवाटिकेपर्यंत दोन योजन प्रमाणाचा वलयिवस्तार आहे, यावरून दोन्ही बाजूंचे मिळूनचार योजन क्षेत्र झाले तेथून महावीथीच्या (मोठ्या रस्त्यच्या) मध्येभागापासून बरेच सुवर्णमयी कोट दूर जावे म्हणजे तेथे तापिवलेल्या सोन्यासारख्या रंगाचा एक कोट असलेला दृष्टीस पडतो. त्या कोटाने तेथीलक्षेत्र,

मानुषोत्तर पर्वताने जसा मनुष्यलोक वेढलेला आहे तद्वत वेढलेले दिसते. तो कोट सुवर्णमयी असून अनेक प्रकारच्या रत्नांनी चित्रिविचित्र दिसतो. त्या कोटावर कोठे हत्तीची, वाघाची, सिंहाची, हंसमयूचारी, मनुष्यदेवांची सुंदर जोडपी चित्रात दाखविली आहेत. कोठे कोठे वेल, पुष्पे पाने. वृक्षा वगैरे पण सुंदर तऱ्हेने त्या कोटावर रत्नखचित मण्यात दाखिवली आहेत. खाली व वर जे गालिचे आहेत त्यावर मोथ्यांच्या व रत्नांच्या माळा व झालरी लावलेल्या आहेत याप्रमाणे तया कोटाची जी अप्रतिम कांत, त्या योगे आकाशात इंद्रधुष्यच ुत्पन्न होऊन शोभू लागलल्यासारखे वाटते.

अशा त्या सुवर्णमयी प्रथम कोटाच्या चारही दिशांनी अथिशय उंच असे रुप्याचे चार दरवाजे (गोपूर) आहेत. ते विजयार्ध्द पर्वताच्या शिखरासारखे उंच आहेत ते दरवाजे तीन खणात असून अतिशय तेजःपुंज आहेत. जणू काय त्रैलोक्यातील संपत्तीकडे पाहून तेहसू लगले आहेत. गोपूर त्या चांदीच्या तीन खाणीतल दरवाज्यावरील पद्मरागमण्यांचे शिखर आपल्या कांतीने आकाशाला शोभवीत आहे. त्या गोपुरात गाणारे काही देव त्रिभुवनाचा गुरु जो जिनेंद्र त्याचे गुण गात आहेत. कित्येक ती स्तुती श्रवण करीत आहेत. जिनेंद्राच्या गुणगानात तल्लीन होऊन भक्ति तरसाने ओथंबलेले कित्येक नृत्य करीत आहेत. प्रत्येक दरवाज्यात एकशे आठ झर्या, कलश दर्पण, (ठोम) स्थापना, चामर, छत्र, ध्वजाय, पंखे अशी आठ मंगलद्रव्ये ठेवलेली आहेत व त्यावर अप्रतिम कांतिमान अशी रत्नांची तोरणेलावलेली आहेत.त्यावरू न असा बास होतो की, स्वभावतः अतिशय कांती धारण करणाऱ्या जिनदेवाच्या शरीरावर त्या आभरणांचा समावेश झाला नाही म्हणून ती दरवाज्याच्या तोरमावर येऊन लोंबून राहिली आहे.

प्रत्येक दरवाज्याच्या बाहेर नऊ निधी त्रिभूवनाला उल्लंघून असणार्या जिनेंद्रचा प्रभाव वर्णीत आहेत. वीतराग भगवंतांनी त्यांचा तिरस्कार केला म्हणून की काय ते दरवाज्याबाहेर येईल राहिले आहेत असे वाटते. दरवाज्याच्या आतील बाजूला जी एक कोस रूं द नऊ निधी व महावीथी (मोठा रस्ता) आहे तिच्या दोन्ही भागात दोन नाट्य शाला आहेत नाट्यशाला याप्रमाणे चारही दिशेला दोन दोन नाट्यशाला आहेत. त्यातीन तीन खाणाच्या आहेत. जणू काय त्या आपल्या ती खाणांनी जीवांना तर्तत्रयाचा मार्ग हेच दाखवीत आहेत असा भास होतो. त्या नाट्यशालेच्या भिंती शुभ्र स्फटिकमण्याच्या आहेत. खांब सुवर्णाचे आहेत. जमीनी स्फिकाची आहे व शिखरे अनेक जातीच्या रत्नांनी बनविलेली आहेत त्या नाट्याशाते विद्युत्प्रभेची कांती धारण करू न नृत्यगायन करणाऱ्या कित्येक देवी भगवंताचे गुणस्तवन करीत पुष्पांजलिक्षेपण करीत आहेत.

कित्येक दीवी वीणा, तर कित्येक मृदंग वाजवीत आहेत व कित्येक या सर्व गानसाहित्यासह जिनेंद्रगुणगान करण्यात तल्लीन होऊन गेल्या आहेत. याप्रमाणे मनोहर गायन करीत असताना ते पाहण्याकरिता जे किन्नर देव येत असतात त्यांचे मन हरण होते.

नाट्यशाला सोडून थोडे पुढे गेले असता महावीथीच्या बाजूला दोन दोन धूपघट ठेवलेले दिसून येतात. त्यातू निघणारा सुगंधी धूर आकाशात सर्वत्र पसरू न दाही दिशा सुगंधित करीत आहे व तो धूर आकाशात सर्वत्र पसरू न दाही दिशा सुगंधित करीत आहे व तो धूर दोन धूपमट आकाशातून खाली उतरणाऱ्या देवांना हे मेघच आहेत की काय अशी शंका उत्पन्न करीत आहे.

महावीथीच्या बाजूला जे मधले अंतर आहे त्यात चोहोबाजूंना वनात जाण्याचे रस्ते आहेत. ते एक योजन रूंद विस्तार आहेत. त्यात एक एक पंक्ती अशोकवृक्षाची, दुसरी स्पपर्णवृक्षाची, तीसरी चंपकवृक्षाची, चौथी आम्रवृक्षाची अशा ओळीने वृक्षांची वने आहेत. ती वने चार वने फलपत्रांनी सुशोभित झालेली पाहून जणू काय भवंताला अर्ध्य उत्तारण करीत आहेत असे वाटते. अशा प्रकारची वने दोहोंबाजूंना दोन योजनात आहेत. त्यात मनोहर असे अनेक पक्षी मधुर शब्द करीत आहेत.भ्रमर गुंजावर करीत आहेत. नंदनवनाप्रमाणे हजारो देव-देवी उत्कृष्ट वस्त्राभरणांनी अलंकृत होऊन साक्षात तेजाचा पुंजच की काय असे विहार करीत आहेत. कोकीळ मधुर शब्दांनी जिनपूजन करण्याचे देवेंद्रांना जणू आमंत्रणच करीत आहेत. ज्या वनात शीतल, मंद, सुगंध अशा वायूंनी वृक्षाच्या शाखा जणू नृत्यच करीत आहेत की काय असा भास होतो, त्या वनातील जमीन सोन्याच्या धुळीने व्यापलेली आहे. त्या वनात वृक्षातील शीतलतेच्या प्रभावामुळे सूर्याचे किरण संताप उत्पन्न करू शकत नाहीत.

त्या वनात कोठे त्रिकोणी, कोठे चौकोनी अशा निर्मल व निर्जतुक पाण्याने भरलेल्या विहिरी आहेत. त्यांच्या पायऱ्या रत्नाच्या व तट सोन्याचे आहेत. कोठे कोठे त्या वनात रत्नखचित अनेक क्रीडापर्वत व तर्नमयी महाल आहेत. कोठे अनेक प्रकारचे क्रीडामंडप व वनातील कूपिका प्रेक्षागृहे आहेत. कोठे एक मजली, दोनमजील, तीनमजली असे अनेक महाल क्रीडापर्वत व महाल आहेत. कोठे हिरव्या पांचूची भूमी इंद्रोगपरू पी रत्नांनी मढविलेली आहे. कोठे अतिशय निर्मल सरोवर तर कोठे नदी व कोठे मढविलेली आहे.कोठे अतिशय निर्मल सरोवर तर कोठे नदी वकोठे अनेक जीवांच दु:ख हरण करणाऱ्या अशोकवृक्षांचे वन, ते जणू जिनेंद्रसेवनाने आपल्या तांबड्या पानांच्या रू पाने

आपल्यातील क्रोध ओकून टाकीत आहेत तर कोठे सप्तच्छद वन जणू आपल्या सात पानांनी भगवंताच्या सात परमस्थानांचे दिग्दर्शन करीत आहे. कोठे चंपकवन आपल्या दीपासारख्या प्रकाशमान पुष्पांनी जणू दीपांग जातीच्या कल्पवृक्षाच्या वनरू पाने प्रभूचीसेवा करीत आहे. कोठे आम्रवन आहे ते आपल्या फांद्यावर बसून मनोहर शब्द करमाऱ्या कोकिळ पक्षाच्या मिषाने जिनवराचे स्तवन करीत आहे असा भास होतो.

अशोकवनाच्या मध्येभागी अशोक नांवाचा एक चैत्यवृक्ष आहे. तो तीन सुवर्णपीठाच्या वर आहे. त्या पीठाच्या चौहों बाजूला तीन कोट आहेत. एकेका कोटाला चार चार दरवाजे आहेत. ते दरवाजे आठ प्रकारच्या मंगलद्रव्यांनी व मकराकार मोत्यांच्या तोरणांनी व अशोकवृक्ष मळांनी शोभायमान दिसत आहेत. ज्याप्रमणे जंबूद्वापाच्या मध्यभागी जंबूवृक्षा शोभतो तसे वनाच्या मध्येभागी तीन पीठावर अशोक वृक्षा शोबतो. त्याच्या शाखा दशदिशात पसरलेल्या आहेत. त्यांना पाहताच शोक नाहीसा होतो. त्या वृक्षाच्या पुष्पांच्या सुगंधाने व वृक्षांच्या विस्ताराने सर्व आकाश भरू न गेले आहे. त्यांची पाने मरकत मण्यांची असून हिरवीगार आहेत. पद्मरागमण्यांची पुष्पे आहेत. सोन्याच्या शाखा आहेत. वज्राचे (हिऱ्याचे) बुंधे आहेत. याप्रमाणे तेथील वृक्षांनी आपल्या प्रभेने सर्व आकाशमंडल व दहाही दिशा व्यापलेल्या आहेत.

शब्दायमान घंटाच्या नादाने भगवंताची विजयघोषणा सर्व जगाला जाहीर होत आहे. ध्वजेवरील वस्त्र वाऱ्याने हलताना पाहून प्रभूचे दर्शन करणाऱ्या लोकांचे पाप नाहीसे होत आहे असे दर्शित होत आहे. मोथ्याच्या घोसांनी युक्त असे छत्रत्रय भगवंताच्या शिरावर घंटा, ध्वजा व छत्रत्रय फिरत आहे. त्यावरू न भगवान त्रैलोक्याचे ईश्वर आहेत हे वचनाने न सांगताच दृग्गोचर होत आहे.

त्या अशोक वृक्षाच्या बुंध्याशी चार दिशांना चार जिनबिंबे विराजमान आहेत. त्या बिंबाचे इंद्रादिक देव येऊन प्रक्षालन व अभिषेचन करीताहेत व इतर देव गंध, दीप धूप नैवेद्य, फल, अक्षत यांनी पूजन करीत आहेत. त्याप्रतिमांचे प्रक्षालन क्षीरसमुद्रातील जलान केले अशोक वृक्षाखाली जाते. त्या प्रतिमा सुवर्णाच्या असून त्यांचे नेहमी सुर, असुर, देवेंद्र, इंद्र, पूजन, चार जिनबिंबे अर्चन, स्तवन, वंदन करीत असतात. कित्येक देव अरिहंत प्रभूचे गुणस्मरण करू न आनंदाने गाणी गातात. ज्याप्रमाणे अशोकवनात एक अशोक चैत्यवृक्षा आहे, त्याचप्रमाणे चंपक, सप्तच्छद व आम्र या वनातही एकेक चंपक नांवाचा चैत्य वृक्षा असे सार्थक नांव आहे. या वनाच्या शेवटच्या भागात

चारही बाजूंना वेदी आहेत. ज्याला कुंगुरे असतात, ज्याला कोट व कुंगुरे असूनही चोहो बाजूंनी तट असचतो त्याला वेदी म्हणतात. अशी प्रकारीच वेदी त्या वनाच्या शेवटापर्यंत सोन्याची आहे. त्या वेदीला अतिशय उंच असे चार दिशांना चार रुपयाची दारे आहेत. त्या दरवाज्यावर व वेदीवर अनेक मौल्यवान रत्ने जडवलेली आहेत. दरवाज्यावर अनेक घंटा लटकविलेल्या असून मोत्याच्या माला, झालरी व फुलांच्या माला पण लाविलेल्या आहेत. त्या द्वारात एकशे आठ मंगलद्रव्ये, रत्नांची आभरणे व तोरणे असल्याने अप्रतिम शोभा प्राप्त झाली आहे. ते दरवाजे तीन खणात असून त्यात अनेक देव गायन, वादन व नृत्य करून प्रभूचे यश गाण्यात तल्लीन झालेले आहेत.

त्या दरवाचज्यापुढीव वेदीला चिकटून एक रत्नजिडत संहासन आहे. त्याला सोन्याचे खांब असून त्यावर अनेक रंगाच्या ध्वजा लाविलेल्या आहेत. रत्नजडित सिंहासनावरील ते सोन्याचे अप्रतिम कांतिमान खांब अठ्याऐंशी अंगुळ मोठे व जाड आहेत. प्रत्येक खांबात पंचवीस धनुष्याचे अंतर आहे.

समवसरणात असलेले सिध्दार्थ वृक्ष, कोट, वन, वेदी, स्तूप, तोरणयुक्त मानस्तंभ, ध्वजा, वनातील वृक्ष, महाल, पर्वत वगैरेची उंची तीर्थकराच्या शरीराच्या समवसरणातील वृक्ष उंचीहून बारापट अधिक आहे. कोट, वेदी वगैरची रुंदी त्याच्या उंचीच्या वगैरेची उंची चतुर्थांशा इतकी आहे.

ध्वजा दहा प्रकारच्या आहेत. माला, वस्त्र मयूर, कमल हंस, गरूड, सिंह, बैल, हत्ती, चक्र ही दहा चिन्हे त्यावर असतात. यापैंकी प्रत्येक एकशे आठ एकेका दिशेला आहेत. दहा प्रकार्च्या ध्वजा मिळून एक हजार ऐंशी एका दिशेच्या ध्वजा झाल्या. याप्रमाणे चार ध्वजेचे प्रमाण दिशांच्या चार हजार तीनशे वीस आहेत. समुद्रातील लाटेप्रमाणे ध्वजांची वस्त्रे चंचल असतात. याप्रमाणे जे नांव असल त्या आकाराचे ध्वजेवरील वस्त्र असते. मयूर ध्वजेचे वस्त्र मयूराकार, कमल ध्वजेचे स्त्र हजार पाकळीच्या कमलाकार, हंसाचे हंसाकार, गरूडाकार, सिंहाकार, वृषभाकार, जगाकार व तचक्राकार याप्रमाणे दहा प्रकारच्या ध्वजा एका दिशेला एकशे आठ असतात. चारही दिशांना ४३२० असतात मोहकर्माला जिंकून ज्यांनी त्रिभूवनात कीर्ती संपादन केली आहे, अशा जिनाची या ध्वजा प्रशंसा करतात की काय असा बास होतो. या ध्वजा जेथे लाविलेल्या आहेत त्या जागेचा वलयिवष्कंभ (गोल विस्तार) एक योजनाचा, दोहो बाजूला मिळून दोन योजन रुंदीचा आहे.

यानंतर अर्जुन नांवाचा दुसरा सोन्याचा कोट आहे. या कोटालाही पहिल्या कोटाप्रमाणे रुप्यचे चार दरवाजे चारही बाजूंना आहेत. त्या दरवाज्यातही पहिल्या कोटातील दरवाज्याप्रमाणे मंगलद्रव्ये, रत्नांची तोरणे, पुष्यांच्या माळा, मोल्यवान् वस्त्रे वगैरे सर्व आगहे. दुसरा अर्जून कोट हे दरवाजेही तीन खणात असून आतल्या बाजूला दोहों बाजूंना दोन नाट्यशाला व दोन धूपघट महावीर्थीच्या मगच्या बाजूलाआहेत.

यापुढे दोन्ही बाजूने एक योजन रुंद जमिनीचा विस्तार महावीथीचा आहे. ते अनेक रत्मयी कल्पवृक्षांचे वन चोहो बाजूंनी आहे. त्याला थंडगार सावली व फल पुष्पे यांनी अप्रतिम शोभा प्राप्त झाली आहे. दहा प्रकारच्या कल्पवृक्षांच्या वनाचे स्वरूप धारण करून कल्पवृक्ष देकुरु व उत्तरकुरू भोगबूमीच त्याठिकाणी भगवंताची सेवा करम्यासाठी प्राप्त झाली की काय असा भास होतो. कल्पवृक्षाची आभरणे, फुले वगैरे पदार्थांची जगात फार महती आहे. त्या वृक्षांच्या खाली बसणारे देव आपल्या सवर्गस्थानाला विसरून चिरकालतेथेच राहू इच्छितात. ज्योतिरंग जातीच्या कल्पवक्षाखाली ज्योतिषवासू, दीपांग-वक्षाखाली कल्पवासी, स्रागङ्ग-कल्पवृक्षाखाली भावनेंद्र हे यथायोग्य बसून विश्रांती घेत आहेत. या चार बाजूच्या वनात सर्वाचंया मध्येभागी एकेक सिध्दार्थ वृक्षआहे. त्य.च्या मुळाशी सिध्दप्रतिमा विराजमान आहे. जसे पूर्वी चैत्यवृक्षाचे वर्णन केले तसेच या वृक्षाचेही समजावे. यात फरक इतकाच की, या कल्पवृक्षांतसंकल्पित पदार्थ पुरविण्याची शक्ती आहे. या कल्पवृक्षाच्या वनात कोठे विहीर, कोठे नदी, कोठे रत्नांच्या धुळीचे वाळूशारखे मैदान, कोठे सभागृह कोठे मोठमोठे वाडे, इत्याद्यनेक विश्रामस्थाने आहेत.

या वनवीथीच्या आतल्या बाजूला एक रुप्याची वनवेदी आहे. लिा उंच असे ती ती खणांचे चार दरवाजे आहेत व पूर्ववेदीप्रमाणे तोरण, आभरण, मंगद्रव्ये वगैरे सर्व सामग्री पण आहे. त्या दरवाज्याच्या आत गेले असता चोहो बाजूंना देवशिल्पकारांनी रचेले, प्रसाद सर्गासुंदर मोठमोठे प्रसाद आहेत. त्यात सुवर्णांचे खांब व हिर्याची भूमी आहे. चद्रकांन्त मण्याच्या त्या प्रसादाच्या भिंती असून त्यावर नाना तऱ्हेची रत्ने जडवून अप्रतिम शोभा आणली आहे. त्या प्रसादापैकी कित्येक दोन खणांचे, कित्येक तीन व कित्येक चार खणांचे आहेत. कित्येक प्रसादांवर चंद्रशाला म्हणजे अतिशय उंच असा शिखराकार मजला आहे. याप्रमणे ते पसाद आपापल्या निर्मल प्रभेमध्ये जणू बुडून गेले ओत. कित्येक आपल्या उज्ज्वल शिखरांच्या द्वारे चंद्राच्या चांदणीचीच जणू शोभा उत्पन्न करीत आहेत. त्या ठिकाणी पुष्कळ शिकरे असलेले काही

महाल आहेत, काही सभागृह आहेत, काही नाट्यशाळा आहेत,काही शयन गृहे आहेत. त्या गृहाला चंद्रकान्त मण्याच्या पायऱ्या आहेत. असा त्या अनेक महालामध्ये विद्याधर, सिध्द, गंधर्व, पन्नग, किन्नर या जातीचे देव मोठ्या आदराने जिनेंद्रगुमसंकीर्तन करीत आहेत. कित्येक वाद्ये वाजीत आहेत. नाना तऱ्हेची वाद्ये येथे विद्यमान आहेत. त्या वाद्यांनी ते स्थल शब्दमय होऊन गेले आहे. कोणी तेथे नृत्य करीत आहे, कोणी मुखावटे जयजयकार शब्दाचे उच्चारण करीत आहे.

त्या अनेक प्रसादांच्या मध्यभागी नऊ स्तूप (बुरू ज) आहेत. ते पद्मराग मण्यांचे असून आकाशाला भेदू पाहणारे व फार उंच आहेत. त्यावरू न सर्व देवमनुष्याच्या मनातील अनुराग हाज स्तूपाकार होऊन जन्मला की काय असा भास होत आहे. त्या स्तूपावर दोहों बाजूंना अरिहंताची स्तूप व सिध्दांची प्रतिबिबे आहेत. ते स्तूप इतके उंच आहेत की, त्यांनी आपल्या उंचीने आकाशाला देखील प्रतिबंध करण्याचा बेत केला असावा. अशा प्रकार्चाय त्या स्तूपाला देविव्दायधर सुमेरू पर्वतासारखे पूज्य मानतात. दुसऱ्या उच्च प्रकार्चाय देवांकडून व चारणऋध्दि धारण करणाऱ्या मुनींकडूनही ते वंद्य आहेत. अथवा हे नऊ स्तूप नसूनिजनेश्वराच्या नऊ केवललब्धीच स्तूपरू प घेऊन निर्माण झ ाल्या आहेत त्या स्तूपांच्या परस्परांच्या अंतरालभागी रत्नांची व तोरणांची पंक्ती लावलेली आहे. ती पाहून इंद्रधनुष्याची शोभा त्या ठिकणी प्राप्त झाल्यासारखा भास होतो. त्या रत्नांच्या तोरणांच्या प्रभेने आकाशरू पी आंगण जणू चित्रिवचित्र झाले आहे असे वाटते. त्या स्तूपावर छत्र, पताका, ध्वजा वगैरे लावल्या आहेत. बाजूला सर्व मगद्रव्ये मांडलेली आहेत. त्यावरील जिप्रितमेचा अभिषेक, पूजन स्तवन करू न भव्य जीवांना हर्षाने भरते येते.

याप्रणाणे अर्ध्द योजन प्रमाणाची गोल अशी प्रसादाची व स्तूपाची भूमी उल्लंघून पुढे गेले असता आकाश स्पटिकमण्याचा तिसरा कोट लागतो. तो आपल्यानांवाप्रमाणे निर्मल आहे. त्यावरू न
असा भास होतो की जिनेंद्राच्य जवळ राहून सेवा करण्याने जसे भव्याचे तिसरा स्पटिक
अंत:करण निर्मळ होते, तव्दत हा कोटही प्रभूच्या सान्निध्याने स्पठिकासारखा मरण्याचा कोट
निर्मल झाला असावा. त्या स्फटिककोटाच्या चार दिशांना पद्मरागमण्याचे
चार उंच दरवाजे आहेत. ते दरवाजे जणू भव्यजनांच्या अंत:करणातील रागाचे बुंजच असवाते असे वाटते. या द्वारात पूर्वी वर्णिल्याप्रमाणे मंगलद्रव्ये वगै आहेत. दरवाज्याच्या जवळ दैदीप्यमान व गंभीर असे नऊ निधी ाहेत. तिन्ही कोटांच्या दरवाज्यात हातात गदा धारण करू न देव उभे आहेत पहिल्या कोटाचे व्यंतरदेव, दुसऱ्या कोटाचे भवनवासी देव व तिसऱ्या स्पटिककोटाचे कल्पवासी देव द्वारपाल आहेत.